KEER

KLIMAAT-ADAPTATIE

Het aanpassen van de maatschappij aan klimaatverandering, om de kwetsbaarheid te verminderen of te profiteren van de kansen die een veranderend klimaat biedt.

8 projecten
stedenbouw
voor extremen

ENERGIE-TRANSITIE

De verandering van ons energie-systeem mede als gevolg van nationale en internationale duurzaamheidsdoelstellingen en technologische ontwikkelingen, gericht op het beperken van verdere klimaatverandering.

8 projecten
nieuwe energie
voor het landschap

ERFGOED

Monumentale, archeologische, roerende en cultuurlandschap-pelijke waarden van nationaal of internationaal belang.

Rijksdienst
voor het
Cultureel Erfgoed

RUIMTE

Klimaatadaptatie, energietransitie en het behoud van erfgoed, hebben allen een ruimtelijke impact.

Welke vernieuwende integrale strategieën zijn nu nodig voor een duurzame, kwalitatieve leefomgeving van de toekomst? Hoe ontwikkelen we deze, voor-bouwend op cultuurhistorische netwerken en structuren?

Stimuleringsfonds
Creatieve
Industrie

Yorit Kluitman, Gemeente Midden-Beemster, 2016

INHOUDSOPGAVE

KEER
KLIMAATADAPTATIE,
ENERGIETRANSITIE,
ERFGOED & RUIMTE
pag. 9

KEER
SYMBOOL VAN EEN LANGE
NEDERLANDSE TRADITIE
pag. 12

KLIMAATADAPTATIE
8 projecten:

1. Weerbaar Weert
   pag 22
2. De singel als
   klimaatadaptieve drager
   pag 24
3. Rotterdam Central District
   pag 26
4. Kanaleneiland
   pag 28
5. Adaptief Amsterdam
   pag 30
6. KAdE Eindhoven
   pag 32
7. Het eiland van Dordrecht
   pag 34
8. Moerasdraak bespeelt
   waterwolf
   pag 36

ENERGIETRANSITIE
8 projecten:

1. ENCI energielandschap
   pag 44
2. Nieuwe energie voor
   Fort Pannerden
   pag 46
3. Natte energieteelt behoud(t)
   veenweidelandschap
   pag 48
4. Boven het maaiveld
   pag 50
5. Energiek Eerbeek
   pag 52
6. ENDELK
   pag 54
7. Erfgoed vol energie
   pag 56
8. Daar bij die molen
   pag 58

ERFGOED

ERFGOED, RUIMTE &
ONTWERP
pag 65

DIRK SIJMONS:
KLIMAATADAPTATIE +
ENERGIETRANSITIE =
ONTWERP
pag 66

RUIMTE

ERFGOED, RUIMTE &
GOVERNANCE
pag 73

JOOST SCHRIJNEN:
KLIMAATADAPTATIE +
ENERGIETRANSITIE =
GOVERNANCE
pag 74

NAWOORD
KEERpunt
pag. 78

COLOFON
pag. 80

Molen in de Kalverpolder, André-Pierre Lamoth, 1988 - 1990

KEER

KLIMAATADAPTATIE, ENERGIETRANSITIE, ERFGOED & RUIMTE

Klimaatverandering is een feit – we weten inmiddels bijna allemaal wat hittestress en wateroverlast betekenen. Record na record wordt verbroken: langste hittegolf, meeste regenval, heetste oktober... en ga zo maar voort.

Om de klimaatverandering een halt toe te roepen, of in ieder geval in te perken, hebben wij, Nederland, ons gecommitteerd aan internationale afspraken: op de Klimaatconferentie in Parijs hebben we afgesproken dat we onze CO_2 uitstoot in 2050 met 80-95% verminderen en op weg daarheen met 49% in 2030.
Een belangrijk deel van onze CO_2 uitstoot wordt veroorzaakt door onze groeiende energiebehoefte. Deze afspraken zorgen er dus voor dat we voor een enorme energietransitie staan – een transitie die ons dagelijkse leven, onze manier van leven en onze leefomgeving – de ruimte om ons heen – zal veranderen. Daarnaast zijn er ook nog legio mogelijkheden om de klimaatverandering die er nu al is, het hoofd te bieden. Klimaatadaptatie is nodig om de onomkeerbare effecten een plek te geven.

Hoe de energietransitie en klimaatadaptie onze leefomgeving ruimtelijk beïnvloeden, wordt bepaald door een combinatie van beleid en ruimtelijk ontwerp. Of de leefomgeving van de toekomst herkenbaar en kwalitatief beter of slechter wordt dan deze nu is, is afhankelijk van de keuzes die we nu met zijn allen maken.

Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie heeft in nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het Ontwerpprogramma Erfgoed en Ruimte opgezet, gericht op het op een duurzame manier verbinden van het verleden met het heden. Het programma betrekt ontwerpers en erfgoed professionals bij actuele vraagstukken op het snijvlak van klimaat, energie, ruimte en erfgoed met als doel een toekomstgerichte benadering van het Nederlandse cultuurlandschap en een duurzame ontwikkeling van onze dagelijkse leefomgeving. Binnen de inhoudelijke programmalijnen: ‘Energietransitie in het landschap’, ‘Klimaatadaptatie in de stad’ zijn via thematische open oproepen 16 ontwerpend onderzoeksprojecten geselecteerd.

De 8 projecten onder de noemer ‘Stedenbouw voor extremen’ zijn gericht op het ontwikkelen van vernieuwende integrale strategieën voor klimaatadaptatie en het ontwerpen van ruimtelijke oplossingen die voortbouwen op de werking van onderliggende cultuurhistorische netwerken en structuren.

Belangrijke vragen zijn:
- Hoe kan inzicht in onderliggende erfgoedstructuren en historische (systeem)kennis leiden tot moderne oplossingen voor de gevolgen van klimaatverandering in steden?

- Welke nieuwe waarden kunnen klimaatadaptieve oplossingen toevoegen aan het bestaande erfgoed?

- Op welke manier kan een integrale en gebiedsgerichte benadering bijdragen aan een duurzame inpassing van moderne oplossingen in een cultuurhistorische context?

De 8 projecten van het thema ‘Nieuwe energie voor het landschap’ richtten zich op concrete uitwerkingen op lokaal niveau. Multidisciplinaire teams onderzochten vanuit een gebiedsgerichte ontwerpbenadering hoe cultuurhistorie een rol van betekenis kan hebben bij het ontwikkelen van oplossingen die een substantiële bijdrage leveren aan de duurzame energiebehoefte.

Belangrijke vragen zijn:
- Op welke manieren kunnen aanwezige erfgoedstructuren bijdragen aan een duurzame ruimtelijke inpassing van de energietransitie in het Nederlandse landschap?

- Hoe kan de energietransitie worden ingezet voor de instandhouding van cultuurhistorische waarden in het Nederlandse landschap?

- Hoe kan een integrale ontwerpbenadering bijdragen aan het ontwikkelen van meer synergie tussen de energieopgave en bestaande erfgoedstructuren?

Deze publicatie toont de tussenstand van de 16 geselecteerde projecten en plaatst deze in het bredere kader van de energietransitie, het klimaatakkoord en de processen die hierover nu gaande zijn. De projecten helpen bij het beantwoorden van de vraag hoe we onze leefomgeving van de toekomst op een kwalitatieve en duurzame manier vorm kunnen geven, met erfgoed als drager. De 16 projecten tonen de waarde van een gebiedsgerichte ontwerpbenadering, waarbij op basis van het verhaal van de plek passende oplossingen voor actuele opgaven worden ontwikkeld, die bovendien een nieuwe betekenislaag kunnen toevoegen. Juist door deze aandacht voor de ruimtelijke inpassing in de lokale context kunnen ingrepen op meer draagvlak rekenen. Daarmee vormt KEER een pleidooi voor deze manier van werken. Terwijl de projecten de meerwaarde van de ontwerpende vakwereld aantonen, maken ze tegelijkertijd de uitdagingen en dilemma’s helder op het gebied van governance.

Meindert Hobbema, Het laantje van Middelharnis, 1689. National Gallery London

KEER
SYMBOOL VAN EEN LANGE NEDERLANDSE TRADITIE

NEDERLAND, MAAKBAAR LAND

Het Nederlandse landschap genereert al eeuwenlang energie: we stookten hout, staken turf, verbrandden kolen, schakelden massaal over op gas. Het landschap is door die energiewinning getekend. We hebben er de Hoge Veluwe aan te danken, van oudsher een productiebos. Maar ook de langgerekte structuur van de veenweidegebieden en de recreatieplassen die uit de veenontginningen voortkomen, zoals het Naardermeer. Met de ontdekking van het Slochterense gasveld ontstond het fundament van de spectaculaire welvaartsstijging in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Inmiddels wordt de keerzijde daarvan letterlijk steeds beter voelbaar en zijn we aan een nieuwe transitie naar hernieuwbare energiebronnen begonnen.

De omgang met water is evenzeer een vormend principe van ons land. Zoals bijvoorbeeld in de locatiekeuze van nederzettingen: op en langs waterwegen voor de handel en in de nabijheid van plekken voor voedselproductie. Als het fout ging, zoals in de Elisabethsvloed (1421) of de Watersnoodramp (1953), pasten Nederlanders zich aan nieuwe landschapsvormende processen aan. Door mee te bewegen met rivierlopen en te bouwen op stroomruggen of dijken op te werpen. Sinds kort weten we steeds beter dat de dreiging van het water het gevolg is van klimaatverandering en daardoor nieuwe dimensies aanneemt. Korte periodes van overschot worden afgewisseld met langere periodes van droogte, wat nieuwe uitdagingen met zich meebrengt op het gebied van drinkwatervoorziening en hittestress.

Het is lastig afkicken van een periode waarin we de natuur naar onze hand dachten te kunnen zetten. De manier waarop Nederlandse ruimtelijke ordening in tweede helft van de 20e eeuw oplossingen bood voor voedsel-, water- en woningnood, is een haast heroïsche vertelling. Door grootschalige inpolderingen, ruilverkavelingen en de Deltawerken bereikten we een nieuw niveau van veiligheid en welvaart. Vele ingenieur-ontwerpers en landschapsontwerpers werkten in overheidsdienst aan uitwerkingsplannen van grote projecten. Tegelijk met dit geloof in de maakbaarheid van ons land ontstond een nationale ruimtelijke ordening. In 1960 zag Eerste Nota Ruimtelijke Ordening het licht die het beleid voor de inrichting van de sterkst verstedelijkte gebieden in Nederland voor het eerst vastlegde. Batterijen ontwerpers raakten er zo aan gewend integrale plannen te maken die op verschillende thema's tegelijk inspelen.

Het is lastig een moment aan te wijzen dat het geloof in maakbaarheid afbrokkelde. Eén van die momenten zou 1986 kunnen zijn: het jaar waarin politieke twijfels ontstonden omtrent de wenselijkheid en haalbaarheid van de inpoldering van de Markerwaard. Het kabinet Lubbers-II besloot de inpoldering op te schorten, met als gevolg dat de polder nooit aangelegd is.

De Nederlandse ruimtelijke ordening is functioneert inmiddels vanuit een decentrale logica vanuit de gedachte dat de overheid daarmee 'dichterbij de burger' opereert. De verantwoordelijkheid voor ruimtelijke beslissingen als warmte- en energienetwerken, rivierverruiming, beperking van hittestress et cetera ligt als gevolg hiervan bij gemeenten en provincies. De regering verwacht dat regio's integrale ruimtelijke afwegingen maken. Of er draagvlak voor het opnieuw inrichten van landschappen en steden is, daar moeten veel regio's nog achter komen.

De verschuiving van het ruimtelijk beleid van nationaal naar decentraal kwam in afgelopen dertig jaar tot stand. Achterin deze publicatie laten stedenbouwkundige Joost Schrijnen en landschapsarchitect Dirk Sijmons hun licht schijnen op de consequenties hiervan voor de huidige opgaven. Zij hebben beiden al enkele decennia een gezaghebbende rol in de beroepsgroep van ontwerpers en planners en beïnvloeden het discours dat balanceert tussen maakbaarheid en 'building with nature'.

Dit discours staat in de context van een zorgvuldige omgang met cultureel erfgoed. Verhaallijnen die zijn verbonden aan een plek kunnen mogelijke dragers zijn van de klimaatadaptatie en energietransitie. De voorbeelden in deze publicatie die hernieuwbare energie in het landschap en water(opvang) in de stad vormgeven, geven rekenschap van die verhaallijnen. Zij passen in een traditie van zorgvuldig analyseren, voortbouwen op, recyclen en aanpassen van de leefomgeving naar onze actuele wensen en behoeften. Op basis van die traditie zouden we de immense opgave waar we nu voor staan aan moeten kunnen.

KLIMAATDOELEN

Wat zijn eigenlijk de concrete doelen waar Nederland zich voor gesteld heeft? De klimaatdoelen van Parijs (2015) stellen dat de aarde maximaal twee graden ten opzichte van het voorindustrieel gemiddelde mag opwarmen. In Europa moet daarvoor in 2050 de uitstoot van broeikasgassen met 80 à 90% teruggedrongen zijn. De reikwijdte hiervan is nauwelijks te bevatten. Toch heeft het klimaat inmiddels de aandacht van de samenleving, onder andere vanwege de 'klimaatzaak' tegen de Nederlandse Staat waarin de rechter Urgenda in het gelijk stelde. Urgenda stelde de staat aansprakelijk voor het behalen van de afgesproken doelen in Parijs: een terugdringing van de uitstoot van broeikasgassen met 25 procent in 2020 (ten opzichte van 1990).

Het is al bijna 2020. De opgave dringt zich dus op aan het kabinet en regionale bestuurders van provincies, gemeenten en waterschappen. Zij beginnen te beseffen dat ontwerpen voor klimaatadaptatie en energietransitie een enorme impact op steden en landschappen zullen hebben; de leefomgeving gaat ingrijpend veranderen. De windmolenvelden op zee en op land (zoals in de Flevopolders), tientallen zonneakkers in het landschap zijn slechts een voorbode van wat ons nog meer te wachten staat.

Het kabinet heeft ondertussen Nederland stevig gepositioneerd in het bestuurlijke klimaatdebat. Zo kondigde Minister Cora van Nieuwenhuizen van Infrastructuur en Waterstaat in oktober 2018 aan dat Nederland in 2020 een wereldtop organiseert waar een actieplan tegen klimaatverandering gepresenteerd wordt. Het COP21-congres van Parijs krijgt daarmee in 2020 een Nederlands getint vervolg. Ook heeft Nederland het hoofdkantoor van het nieuwe Global Centre of Excellence on Climate Adaptation (GCECA) naar zich toe weten te trekken, dat vestigingen in Rotterdam in Groningen krijgt.

In 2015 zorgde 'Parijs' voor een internationale verinnerlijking van de consequenties van klimaatverandering. In 2020 zal de vraag zijn in hoeverre landen zich al gewapend hebben tegen de consequenties van de opwarming. Het biedt de kans aan Nederland om te tonen hoe het werken aan energietransitie en klimaatadaptatie begint bij het grassroots niveau van lokale initiatieven en aansluit op nationaal beleid. Hoe de cocktail van klimaat, energie, erfgoed en ruimte in 2020 zal smaken, daar hebben we allemaal een aandeel in. Of de opwarming in 2050 daadwerkelijk een halt toe is geroepen, hangt af van de bereidheid tot samenwerking én daadkracht die we daarvoor weten op te brengen.

KLIMAATADAPTATIE + ENERGIETRANSITIE = ONTWERP

De rol van de ruimtelijk ontwerpers (architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten) ligt in het uitvinden en testen van modellen en werkwijzen. Behalve in het ontwerpen van nieuwe elementen in stad en landschap is er een belangrijke rol in het ontwerp van processen dat het scala aan mogelijkheden verbreedt en voorstelbaar maakt. Dit kan worden gevat onder de noemer 'ontwerpend onderzoek'.

Ontwerpend onderzoek in een 'multi-stakeholder' omgeving plaveit de weg tot het beargumenteerd nemen van beslissingen die, in ultieme zin, tot het behalen van de geformuleerde doelen zou moeten leiden. Echter, de maatschappelijke winst zit vooral in het samenbrengen van opgaven in het ruimtelijk domein en het verbinden ervan met andere lokale ambities.

Zo gemakkelijk als de lokale ambities gesteld worden - 'wij zijn energieneutraal in 2028!' – zo weerbarstig kan de weg er naartoe zijn. Hoe komen alle betrokken en belanghebbende partijen op een vergelijkbaar kennisniveau? Hoe bereik je vervolgens overeenstemming, vind je budget en hou je de gemoederen van lastige buren in bedwang?

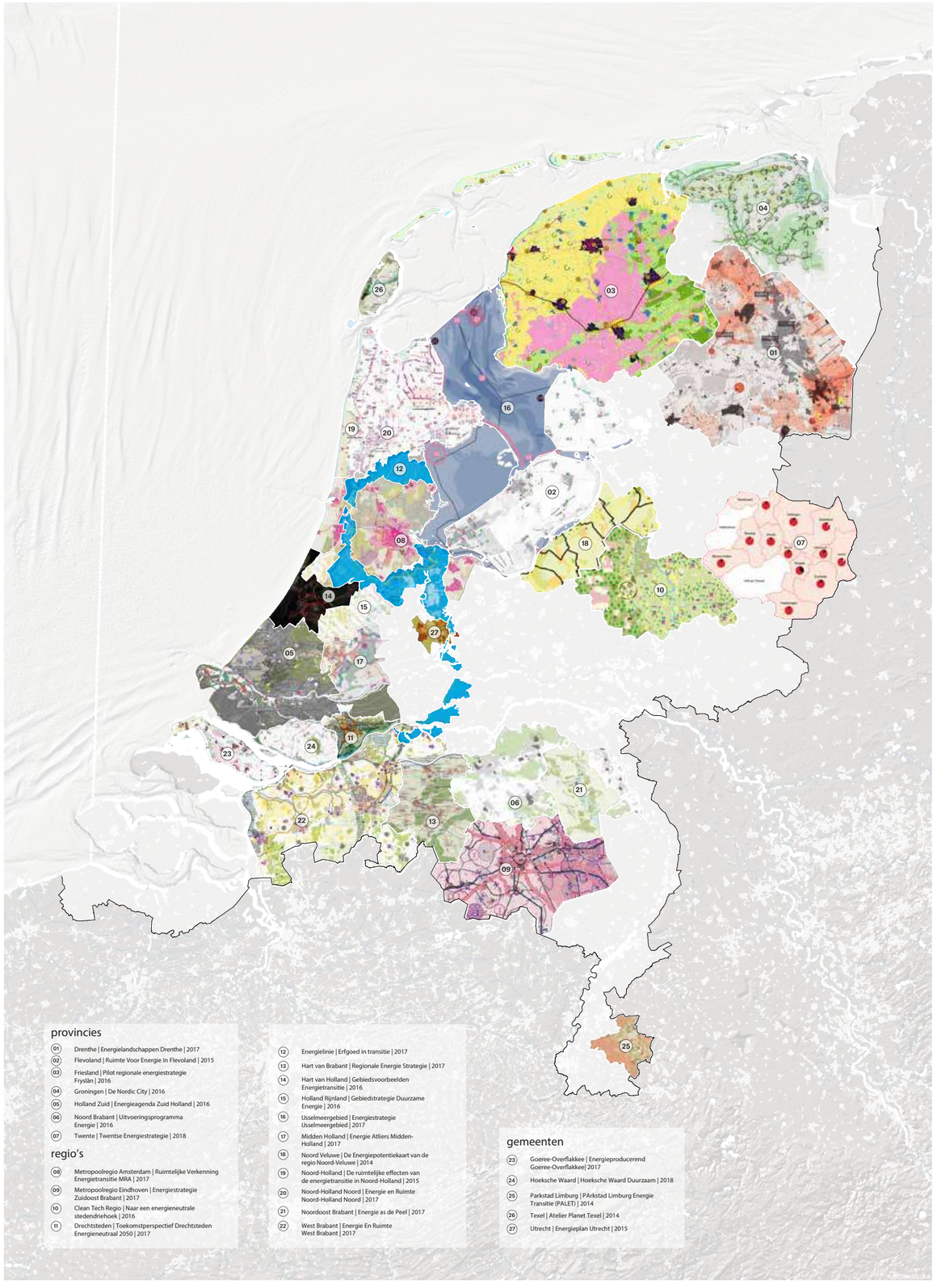
MULTIDISCIPLINAIR WERKEN AAN ENERGIETRANSITIE

De Open Oproepen 'Stedenbouw voor extremen' en 'Nieuwe energie voor het landschap' komen niet uit de lucht vallen. Overal zijn verhaallijnen in het landschap op te pakken die terug te voeren zijn naar energie of warmtewinning. Neem het dorp Eerbeek, aan de rand van Veluwe: "De cultuurhistorie zit vooral in het verhaal van de beek, die er ooit voor zorgde dat de papierindustrie op de Veluwe überhaupt tot ontwikkeling kon komen" legt Gerjan Streng uit, initiatiefnemer van Energiek Eerbeek. "De papierindustrie biedt het dorp al jarenlang een economische levensader. Tegelijk is het dorp en vooral haar industrie, net als heel Nederland, afhankelijk gemaakt van het gas. Als alternatieve energiebron wordt voor de industrie nu naar geothermie gekeken en hoe het dorp daarvan kan meeprofiteren. Volgens welke toekomstige denklijnen doet de papierindustrie als factor van cultuurhistorisch belang mee en welke rol speelt het bekenstelsel daarbij?"

Energiek Eerbeek richt zich op koppelingen van warmtegebruik. "Wij stellen een systeem voor van cascadering van warmte, afkomstig van drie enorme fabriekscomplexen, die hergebruikt kan worden tot en met de woning." De hindercirkel van de papierindustrie staat dit ideaalbeeld echter in de weg. Energiek Eerbeek richtte zich daarom op de cultuurhistorie: "De beken zijn ooit door mensenhanden vanuit de sprengkoppen naar Eerbeek toegetrokken. We organiseren daarom een evenement om de bewustwording over het bekenlandschap te vergroten. Mensen krijgen perspectieven aangereikt die ze aan het denken zetten. We denken aan een hot-tub in het bos waar vanuit je rechtstreeks naar de fabriek kijkt. Landschappen moet je gebruiken, als je wil begrijpen hoe ze als systeem functioneren."

Kan het aansluiten op historische lijnen in het landschap ook een strategie zijn om daadwerkelijk energie op te wekken? Het team 'Nieuwe energie voor Fort Pannerden' legt uit dat dit niet eenvoudig is: "Fort Pannerden is gebouwd op de splitsing van de Rijn en het Pannerdens kanaal. Het fort ligt afgelegen en is lastig te exploiteren. Het vergt hoge investeringen in ruimtewarmte en energie voor de audiovisuele apparatuur in de tentoonstelling. We zijn daarom begonnen met maatregelen om energie te besparen zoals een tochtdeur en het zuiniger aansturen van de apparaten", vertelt Arjen Meeuwsen van H+N+S Landschapsarchitecten.

Om energie op te wekken overwoog het team verschillende opties: "De terugverdientijd van zonnepanelen bleek bijna oneindig te zijn. Energie uit biomassa ging niet goed samen met de locatie. Toen we nog beter in de geest van de plek naar een oplossingen op zoek gingen, stuitten we op het concept van het waterrad. We werken nu samen met een lokale energiecoöperatie voor de realisatie. De financiële voordelen komen bij het fort te liggen." Het voorbeeld toont aan dat voor concrete uitvoering een samenwerking nodig is met een ontwerpende studie als basis. "Het doel is niet alleen om in de energiebehoefte te voorzien, maar vooral om het verhaal van Fort Pannerden te versterken. Nieuwe energie werkt behalve als toevoeging aan het imago ook kostenbesparend."

ONTWERPEND ONDERZOEK NODIG VOOR BEWUSTWORDING

Hoewel veel ruimtelijk ontwerpers zeggen goed samen te kunnen werken met overheden, gaat het gemeentelijke diensten die met energie en warmte bezig zijn, niet altijd gemakkelijk af voorbij de kwantitatieve en technische doelstelling te denken. De concepten van de ontwerpers zijn ruimtelijk en gericht op versterking van erfgoedwaarden. Tegelijkertijd proberen ze doelstellingen voor energietransitie voorstelbaar en haalbaar te maken. In plaats van dat we 'iets moeten' (zoals energieneutraal worden) verbinden ruimtelijk ontwerpers de opgave met lokale kennis over de ontwikkelingsgeschiedenis en de ondergrond - maar ook met ambities en economische dragers.

In de binnenstad van Weert gaan die ambities over het vergroten van de aantrekkelijkheid van het winkelhart. Het team 'Weerbaar Weert' brengt klimaatadaptatie in bij andere ruimtelijke opgaven die leven in de binnenstad maar deed eerst onderzoek naar de omstandigheden: "Weert ligt, anders dan veel andere Nederlandse steden, bovenop een zandrug. Regenwater vloeit heel snel weg waardoor hittestress een groot probleem is," vertelt Jip Pijs van Personal Architecture.

Uit de analyse van de binnenstad van Weert definieerde het team cultuurhistorische kernwaarden en ontdekte de specifieke typologie van binnenhoven. Daar lagen vroeger kloosters omgeven door tuinen, die achter poorten verscholen waren. "Alle deze oppervlakten in de stad zijn nu verhard terwijl vroeger het informele netwerk van stegen en tuinen verkoeling én ruimtelijke diversiteit bracht. Dat systeem heeft honderden jaren gefunctioneerd, maar sinds een jaar of vijftig lijkt het te zijn vergeten."

Door de winst van het openbreken van de rommelige binnenhoven te verbeelden ontstonden mogelijkheden op de kaart voor klimaatadaptieve maatregelen. "We hebben heel nauw met de gemeente samen gewerkt omdat Weert al aan klimaatadaptatie en cultuurhistorie werkte. De gemeente had misschien zelf nooit gedacht dat ze het nodig zouden vinden, maar nu de studie er ligt kan de gemeente er bij actuele ruimtelijke projecten meteen mee aan de slag."

In Eindhoven is het project KAdE ook als alliantie met de gemeente opgezet. Ook Waterschap de Dommel en het Erfgoedhuis doen mee, vertelt Floris van der Zee van Marco.Broekman Urbanism Research Architecture: "Eindhoven bestaat uit vijf lintdorpen die als uitwaaierende radialen nog altijd goed afleesbaar zijn in de stedelijke structuur. Deze hoger gelegen stadsstraten liggen op dekzandruggen met daartussen beekdalen. Op oude ansichten bleken aan die straten nauwelijks bomen te staan. Past het dan nu bij het karakter van zo'n straat om bomen te planten voor verkoeling en schaduw?"

Van der Zee signaleert dat cultuurhistorie in Eindhoven met de herbestemming van gebouwen, zoals in Strijp-S, inspirerend werkt en samengaat met innovatie. "Nu nog een stedenbouwkundige aanpak waarvoor dat ook geldt. De stad kan meer vanuit historisch besef redeneren en voortbouwen op wat er al is. We willen een installatie realiseren om de opgave voor klimaatadaptatie fysiek zichtbaar te maken en ontmoeting te stimuleren, bijvoorbeeld op het havenhoofd van het Eindhovens kanaal."

In al deze voorbeelden zijn de ontwerpers nu nog vooral aanjagers van processen, wat mogelijk leidt tot een ontwerp, vaak met een tijdelijk karakter. Ze positioneren zich als partij die verbindingen kan leggen vanuit een gecreëerd moment van vrijheid en reflectie. Dit biedt overheden en andere betrokken partijen de kans op een lossere manier van gedachte te wisselen over de opgaven voor energie en klimaatadaptatie.

KLIMAATADAPTATIE + ENERGIETRANSITIE = SAMENWERKING

Samenwerkingen op lokaal en regionaal niveau komen her en der al tot stand, vaak met behulp van ontwerpend onderzoek. Maar implementatie van kansrijke ideeën blijkt lastig: in het speelveld van regionale samenwerking ligt de besluitvorming bij meerdere bestuurslagen wat vertragend kan werken. Komt op deze manier de optelsom van lokale initiatieven tot het niveau van de benodigde besparingen en het behalen van de nationale klimaatdoelen?

Om de plannen voor het terugdringen van de uitstoot niet te teveel te laten uitwaaieren én te bespoedigen, sloot een groot aantal partijen in 2013 een Energieakkoord, onder de hoede van de Sociaal Economische Raad (SER). Het akkoord richt zich behalve besparing van energie, op een toename van het aandeel van hernieuwbare energieopwekking van 4 procent (2013) naar 14 procent in 2020 en 16 procent in 2023. Dit moet ten minste 15.000 voltijdsbanen opleveren.

Begin 2018 nam het kabinet in samenwerking met de SER de regie over de totstandkoming van een Klimaatakkoord. Het richtte vijf sectorale klimaattafels in: Elektriciteit, Gebouwde omgeving, Industrie, Landbouw en landgebruik en Mobiliteit. Het doel: Nederland moet in 2030 bijna de helft (49%) minder broeikasgassen uitstoten dan we in 1990 deden. Ondanks de goede bedoelingen is er nog gebrek aan verbinding tussen de schaalniveaus, de koppeling van de energietransitie met andere opgaven en een budgettair kader. Ook ontbreekt het vooralsnog aan interactie tussen sectorale tafels, overheden, vakwereld en maatschappij. Terwijl het zo belangrijk is dat de aanpak zich niet tegen de maatschappij keert; denk aan de weerstand die tegen windturbines is ontstaan in veel regio's.

In de publicatie Energie & Ruimte – een nationaal perspectief volgt uit ontwerpend onderzoek van zes ontwerpbureaus, aangevoerd door landschapsarchitect Dirk Sijmons, dat de energietransitie in principe ruimtelijk past (Noordzee inbegrepen), maar dat de impact immens is. Maar de auteurs stellen ook dat het behalen van de nationale doelen van het Klimaatakkoord afhankelijk is van een vruchtbare interactie tussen nationale ambities, regionale verkenningen en 'vingeroefeningen' op lokaal niveau.

De 16 projectvoorbeelden in deze publicatie laten de meerwaarde zien van verbindingen tussen energietransitie en klimaatadaptatie met andere opgaven die lokaal en regionaal een rol spelen. Dat leidt echter in de meeste gevallen nog niet direct tot implementatie; Door ruimtelijk ontwerp als vingeroefening te zien dat opbouwt naar te realiseren ontwerpen krijgt het meer impact. Zeker als het ontwerp aan het juiste bestuurlijke niveau verbonden is, zoals op regionaal niveau als het gaat om warmtenetwerken. Daarboven is een nationaal kader nodig dat maatregelen voor klimaatadaptatie en energietransitie positioneert in de sterke Nederlandse traditie van het grootschalig ruimtelijk ontwerp maar dan mét een 21e-eeuwse gevoeligheid voor lokale verschillen.

Gerrit Adriaensz. Berckheyde. De bocht van de Herengracht (1671-1672), Rijksmuseum Amsterdam

K

KLIMAATADAPTATIE

8 PROJECTEN

1. WEERBAAR WEERT pag. 22

2. DE SINGEL ALS KLIMAATADAPTIEVE DRAGER pag. 24

3. ROTTERDAM CENTRAL DISTRICT pag. 26

4. KANALENEILAND pag. 28

5. ADAPTIEF AMSTERDAM pag. 30

6. KADE EINDHOVEN pag. 32

7. HET EILAND VAN DORDRECHT pag. 34

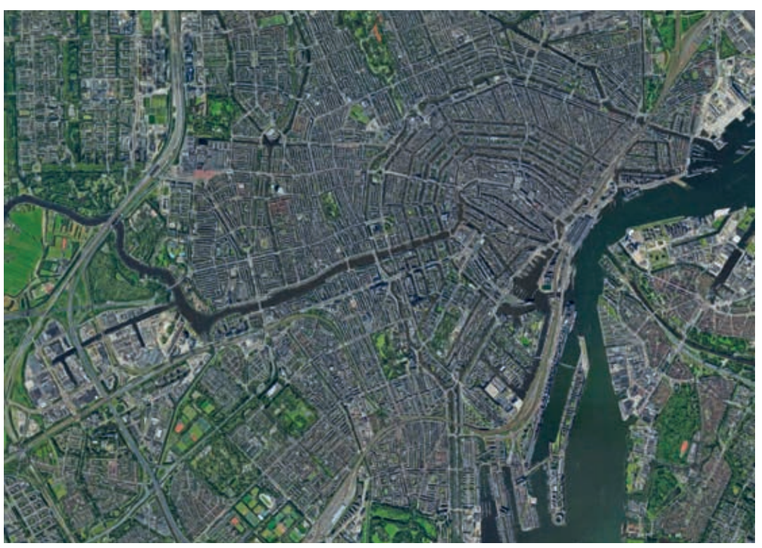
8. MOERASDRAAK BESPEELT WATERWOLF pag. 36

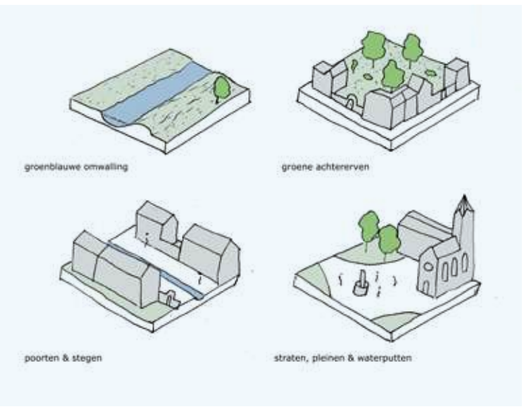

KLIMAATADAPTATIE

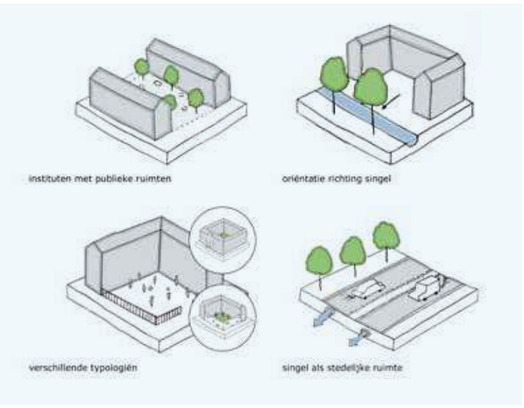

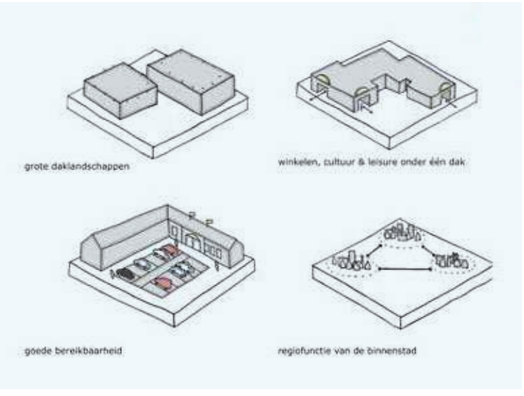
Thema 'Wilskracht'

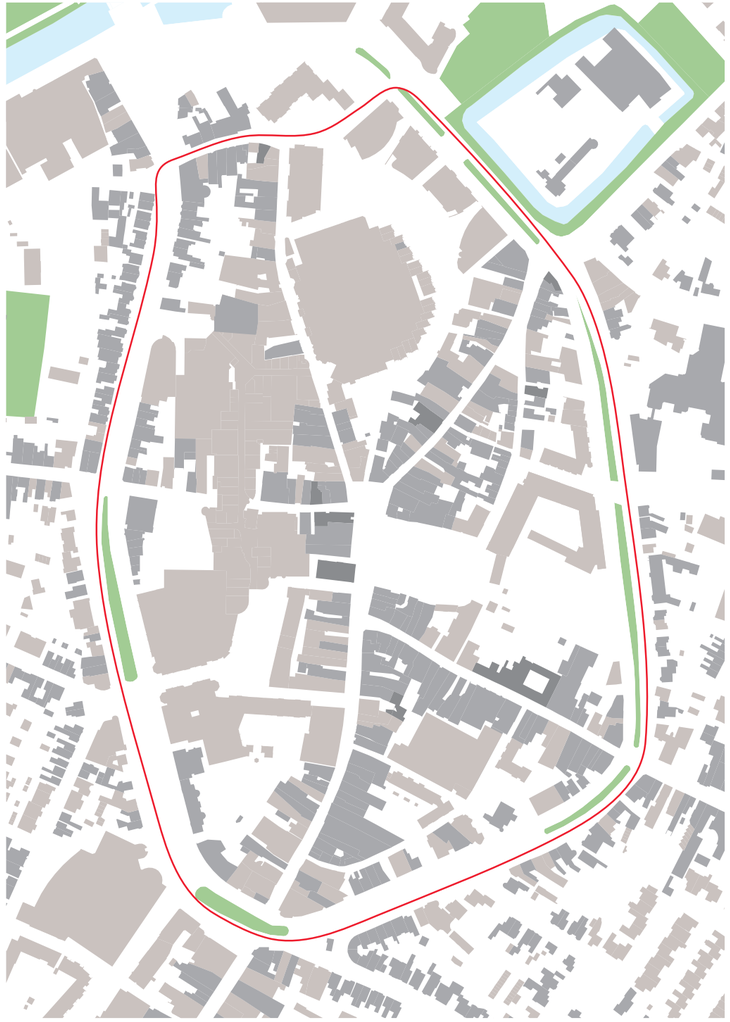

Thema 'Welzijn'

Thema 'Welvaart'

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek-privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
stedenland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:5 — 1:100 000 — 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Sander van Schaik, Jip Pijs – Personal Architecture
Jorrit Noordhuizen, Wieteke Nijkrake –NOHNIK
Lara Voerman – architectuurhistoricus

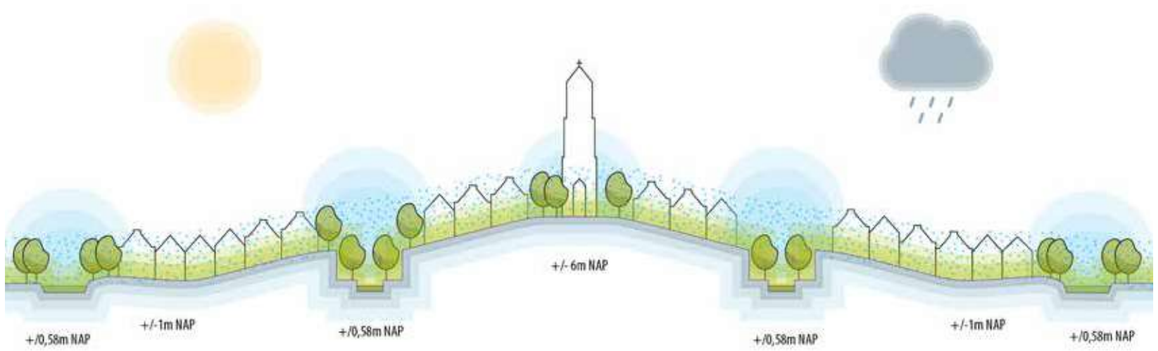
WEERBAAR WEERT

Het project 'Weerbaar Weert' onderzoekt hoe de koppeling tussen klimaatingrepen en cultuurhistorische kernwaarden in het Limburgse Weert voor ruimtelijke kwaliteitsimpulsen kan zorgen.

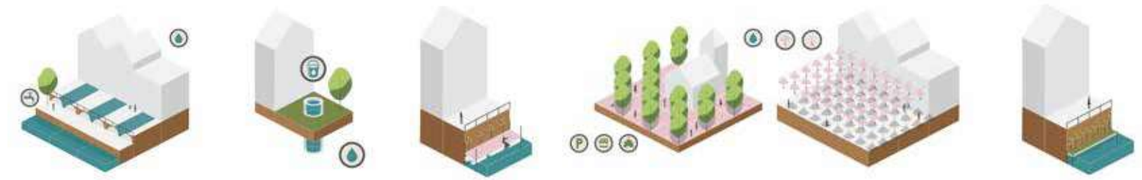
Veruit de meeste Nederlandse steden ontstonden aan het water, maar Weert is een uitzondering: de stad ligt op het Eiland van Weert, een zandrug van ongeveer vijf bij tien kilometer in de laag gelegen Roerdalslenk. Door de ligging op een kruispunt van wegen – die in de Middeleeuwen door hoge riviertollen interessante handelsroutes werden – groeide Weert uit tot een van de weinige plaatsen van betekenis in de moerassige, vrijwel onbegaanbare Peel. Het was niet makkelijk om water naar het hooggelegen Weert te brengen en om het daar vast te houden. Dat is nog steeds zo. Weerbaar Weert zoekt het daarom bij klimaatadaptieve ingrepen niet zozeer in het terugbrengen van grote wateroppervlakten, maar eerder in de slimme oplossingen van voorheen. Het historische stadshart van Weert kampt met droogte en hittestress.
Het oplossen van andere ruimtelijke opgaves, zoals het aanpakken van winkelleegstand, is echter net zo urgent. Het onderzoeksteam is van mening dat klimaatadaptieve ingrepen het meest succesvol zijn als ze geborgd zijn in het verleden en gekoppeld worden aan andere urgente sociaal-maatschappelijke en ruimtelijke opgaven. De opgave: Hoe kan het Weertse centrum een veerkrachtig woon-werkmilieu worden?; Welke historische ruimtelijke en maatschappelijke structuren zijn hiervoor van betekenis?; Welke kansen bieden deze op het gebied van klimaatadaptatie?

Aan de hand van drie cultuurhistorische thema's – wilskracht, welzijn en welvaart – kijken de ontwerpers naar de toekomst van de binnenstad. Elk thema verwijst naar een specifieke periode uit de geschiedenis van Weert en onderzoekt de maatschappelijke, culturele en fysieke structuren uit die tijd. Het thema welzijn is bijvoorbeeld aanleiding om de rol die de voormalige kloostertuinen spelen te herzien – een directe kans om meer verkoelend groen in de stad toe te voegen en zo de verblijfskwaliteit te verhogen. Vanuit het thema wilskracht worden de poorten, stegen en achterterreinen, karakteristiek voor Weert, bekeken als nieuwe kans. Weerbaar Weert maakt meer stegen of achterterreinen toegankelijk – of ontwerpt eigentijdse versies daarvan – zodat rustige, schaduwrijke routes door de stad ontstaan: een verzameling doorsteekjes of routes naast de drukke hoofdstraten die koelte bieden in hete zomerdagen.

Het project gaan zoek naar ingrepen die de historische gegroeide ruimtelijke logica van de binnenstad versterken en niet enkel oude structuren terugbrengen. Het uitwaaierende net van aanvoerroutes, de plekken waar je de stad binnenkomt, de poorten, stegen en achterterreinen, de kloostertuinen, en de voelbare doorgaande, samenhangende lijn van de singel rondom de binnenstad zijn bepalend voor de beleving van de Weertse binnenstad en zullen dat in de toekomst blijven.

Hoogteprofiel van de Utrechtse binnenstad. Het hart van de stad ligt hoger dan haar omgeving.

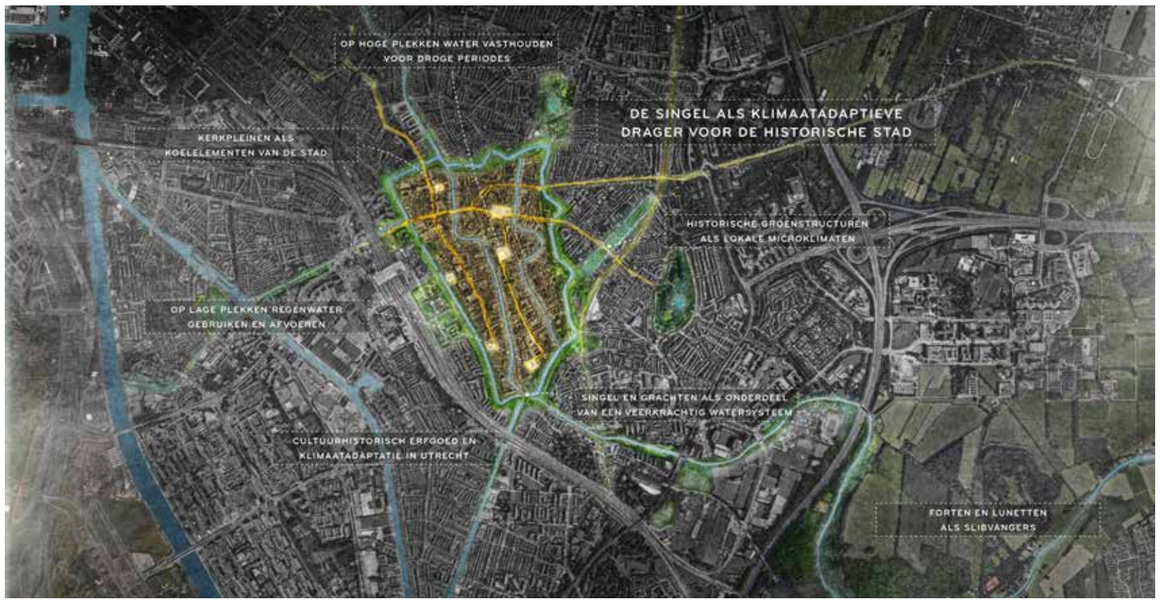
Mogelijke interventies voor het klimaat-adaptief maken van de historische binnenstad.

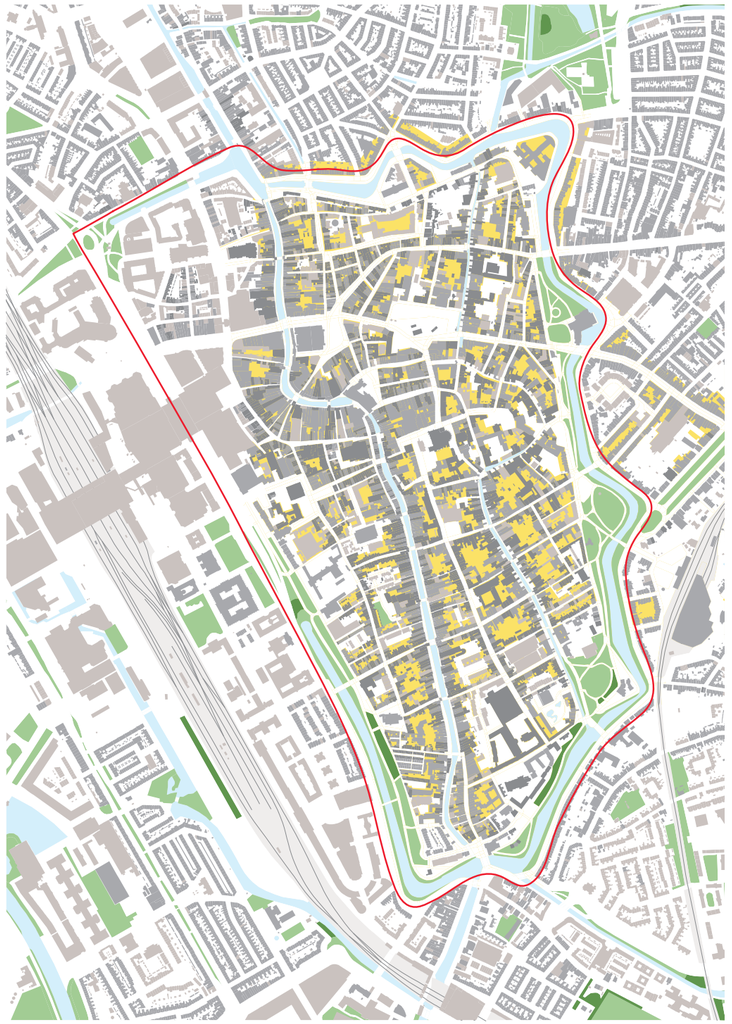

De singel rond de Utrechtse binnenstad.

Mogelijke interventies die de singel tot klimaat-adaptieve draver voor de binnenstad kunnen transformeren.

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek

ERFGOED KARAKTERISTIEK
stedenland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 1:100.000 1:200.000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Paul Kersten, Willemijn van Manen en Martin Knuijt –OKRA landschapsarchitecten
Ronald van Immerseel en Nina Wijsbek – Stichting In Arcadië
Sanda Lenzholzer – Wageningen University and Research

DE SINGEL ALS KLIMAAT-ADAPTIEVE DRAGER

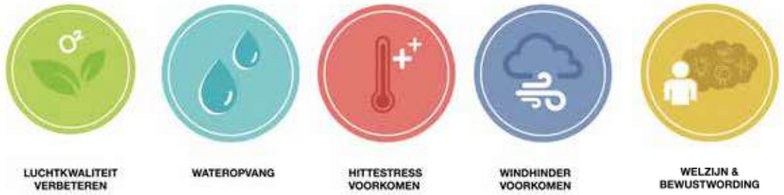
Een ontwerpend onderzoek naar ruimtelijke oplossingen voor klimaatadaptatie op basis van een gebiedsgerichte erfgoedbenadering

Het team van OKRA, Stichting in Arcadië en WUR wil met ontwerpend onderzoek oplossingen aandragen voor klimaatadaptatie in de historische binnenstad van Utrecht. Vanuit een gebiedsgericht perspectief bekijken ze structuuroplossingen voor de stad. Hierin wordt de rol van het water en de singel op drie schaalniveaus beschouwd: binnen het regionale watersysteem, in de binnenstad en op specifiek wijkniveau. Dat de singel geen op zichzelf staande structuur is, maar onderdeel is van een ruimtelijk netwerk op meerdere schaalniveaus, vergroot de potentie als drager van innovatieve oplossingen gericht op klimaatadaptatie.

In de historische binnenstad is klimaatadaptatie een kwestie van passen en meten. Vanwege de hoge dichtheid en de hoeveelheid cultuurhistorisch erfgoed is er in de historische binnenstad weinig ruimte beschikbaar voor de inpassing van oplossingen gericht op klimaatadaptatie. Een stedelijk waterlichaam zoals de Utrechtse singelstructuur kan bij uitstek cultuurhistorie verenigen met maatregelen ter beperking van hittestress en droogte en het stedelijk waterbeheer bij grote regenbuien. Bovendien liggen er, gezien de ruime maat van de singelstructuur in dit gebied, kansen voor grootschaligere ingrepen dan alleen de binnenstad. Momenteel wordt de potentie van de singel onderbenut om bij te dragen aan oplossingen voor de groeiende klimaatproblematiek. De eerste bevindingen van het Realcool onderzoek van Wageningen University and Research (WUR), een onderzoek naar verkoeling in de stad, wijzen op grote kansen voor verbetering.

Op wijkniveau worden drie concrete ontwerpvraagstukken uitgewerkt: het stationsgebied bij de Catharijnesingel en het Moreelsepark; het binnenstedelijk gebied tussen de grachten; en het gebied rondom de Maliebaan. Op basis van typologisch en historische onderzoek wordt een instrumentarium ontwikkelt voor klimaatadaptatie in de historische binnenstad. Deze ‘tools’ voor klimaatadaptatie en erfgoed worden in volgorde van kwaliteit en effectiviteit gerangschikt, zodat inzicht ontstaat in de volgorde van toepassing. Tegelijkertijd ontstaat inzicht in de toepassing van de ontwerptools in vergelijkbare contexten. Tussentijdse resultaten uit de drie worden voorgelegd aan een klankbordgroep, bestaande uit experts op het gebied van erfgoed, archeologie, waterbeheer, hittestress, ecologie en biodiversiteit.

Met het onderzoek beoogt het team inzicht te bieden in hoe de historische singelstructuur en het Utrechtse netwerk van waterstromen verbeterd kan worden en hoe de kennis van de totstandkoming van dit waternetwerk het ontwerpinstrumentarium van de ruimtelijk ontwerper kan verrijken. Van belang is dat inzichtelijk wordt hoe verschillende tijdlagen van invloed zijn en wat wegingscriteria zijn van historische elementen om zichtbaar te zijn in het hedendaags ontwerp. Voor elk van de schaalniveaus moet duidelijk worden hoe in de praktijk interventies mogelijk zijn die niet alleen lokaal betekenis hebben, maar ook bruikbaar zijn voor andere steden in min of meer vergelijkbare situaties. Steden als Leiden, Den Bosch en Zutphen zijn ook singelsteden met een rijke cultuurhistorie en waar een vergelijkbare ontwerpopgave ligt voor het verbeteren van de klimaatadaptieve binnenstad en het versterken van de waterstructuren.

De klimaatdoelen voor Rotterdam Climate District.

Conceptschema van de ruimtelijke strategie. Eerst worden er puntsgewijs acties uitgevoerd, vervolgens worden deze verbonden tot het uiteindelijk functioneert als compleet systeem.

acties 0-2 jaar

acties 2-5 jaar

acties 5-15 jaar

acties > 15 jaar

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek-privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
stedenland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 1:500 000 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

ROTTERDAM CENTRAL DISTRICT

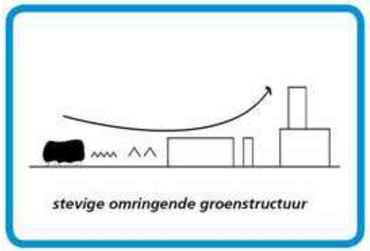
Met de komst van het nieuwe Centraal Station en de aanleg van een nieuw stationsplein is de populariteit van het Rotterdam Central District (RCD) enorm gegroeid. Tegelijkertijd is het ook een van de dichtst bebouwde delen van Nederland waar bijna 95% van de oppervlakte verhard is. Hitte blijft er hangen, regenwater kan niet weg, wind giert tussen de hoogbouw en de luchtkwaliteit is matig door het vele verkeer en de geringe opvangcapaciteit van deze versteende ruimte.

Kan deze versteende wijk het meest klimaat-adaptieve Central District van de wereld worden?

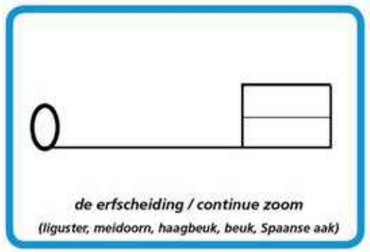
Een gezonde stad waar het onder alle omstandigheden goed toeven is? Zo gezond als een bos? Zo op het eerste gezicht een onmogelijke opgave, want steden zijn nu eenmaal smeriger dan de natuur. Maar steden zijn de afgelopen decennia steden al veel schoner geworden. Kan deze ontwikkeling worden doorgezet totdat de leefkwaliteit in de stad net zo gezond en aangenaam als in de omliggende natuurgebieden?
Het klinkt wellicht tegenstrijdig om voor een dichtbebouwd en stenig gebied te onderzoeken of het zo gezond als de natuur kan worden.
Toch blijkt dat juist de toenemende dichtheid mogelijkheden en kansen biedt. Hogere financiële opbrengsten maken het mogelijk om op daken en in gebouwen groene functie op te nemen. Dichtheid maakt het eenvoudiger om water te hergebruiken. Bovendien wordt in dichte gebieden meer gelopen, meer gefietst en wordt het openbaar vervoer intensiever gebruikt. Rotterdam Central District een unieke voortrekkersrol spelen om aan te tonen dat dichtheid een voordeel kan zijn bij het creëren van gezonde steden.

Het lukt niet om met één groot gebaar het gebied zo gezond als een bos te krijgen. Dit vergt een geïntegreerde aanpak waarin ontwerp, beheer en gebruik samen grijpen. Geen revolutie waarin alles verdwijnt en wordt vervangen door een nieuwe visie, maar een evolutie: een stapsgewijze aanpak waarin het gebied steeds schoner wordt. De eerste stap zijn de maatregelen die de afgelopen decennia al gerealiseerd zijn zoals de Dakakker, het grootste oogstbare dak van Europa, of de aanleg van geveltuinen en groene binnentuinen in de wijk het Oude Westen. De tweede stap betreft de maatregelen die op korte termijn gerealiseerd kunnen worden, zoals windschermen bij winderige verblijfsruimten of verkoelingsobjecten tijdens het zomerdagen. Bij de derde stap komen de maatregelen op middellange termijn (2 tot 5 jaar) aan de orde, maatregelen die voorbereiding vergen en overeenstemming vereisen tussen verschillende partijen. De vierde stap beschrijft de lange termijnoplossingen, zoals een nieuwe klimaatsingel die het Centraal Station verbindt met de Rotte. De laatste stap toont een imaginair beeld van de eindvisie. Wat moet er gebeuren om alle klimaatdoelen te halen? En hoe zou het gebied er dan uitzien?

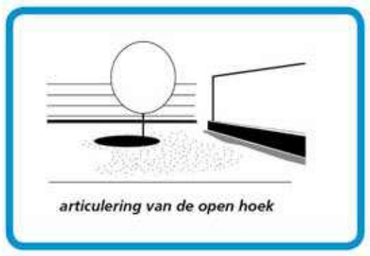
PROJECTTEAM
Frido van Nieuwamerongen, Tanya Gurduza, Dien Quan Mai – Arconiko architecten
Esther de Graaf, Linde Elsinga,Nora Kooijmans – plein06
Marinke Steenhuis, Benjo Zwarteveen – SteenhuisMeurs
Marjolein Pijpers-van Esch, Michiel Brouwer – Designlab 2902

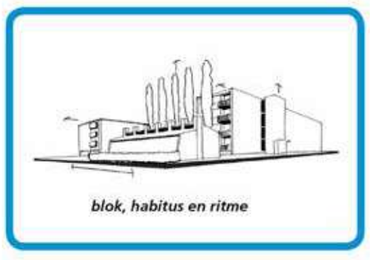

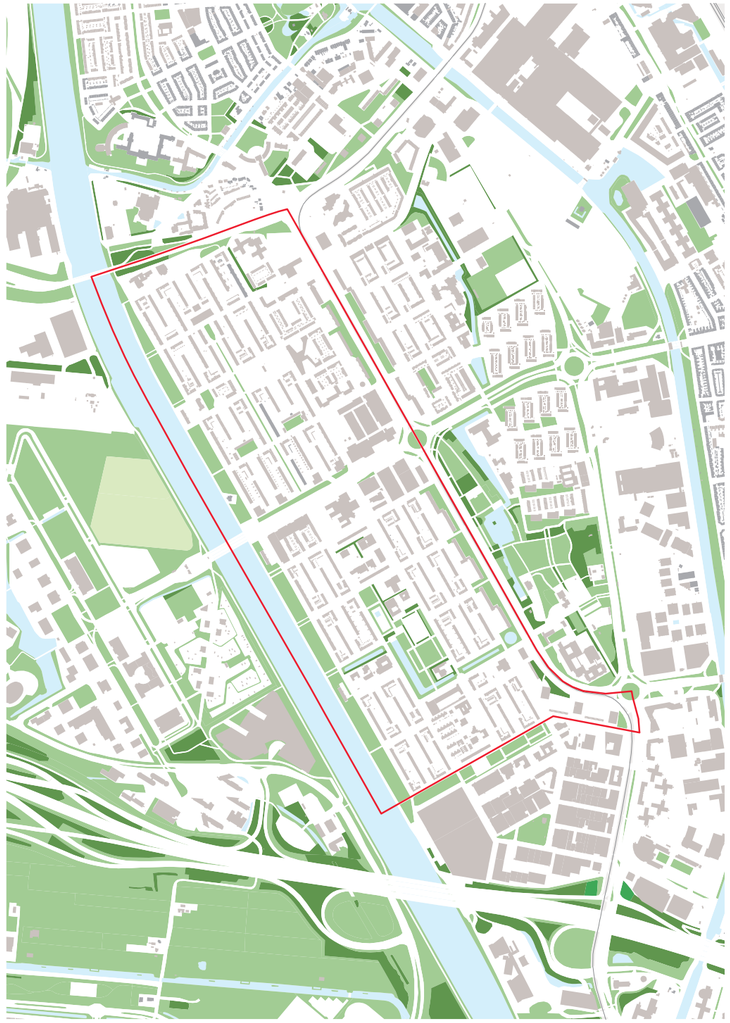

Studie naar mogelijke relaties tussen bebouwing en groen.

KANALENEILAND

Hoe kan, in de geest van de het oorspronkelijke ontwerp van naoorlogse wijken, een integrale afweging worden gemaakt als antwoord op nieuwe (klimaat)vraagstukken en gewenst programma in Kanaleneiland? Zijn er bevindingen aan te wijzen die toepasbaar zijn voor de naoorlogse wijk in het algemeen?

Kanaleneiland wordt gezien als een van de betere naoorlogse wijken van Nederland en die waarde zit hem met name in de fijnzinnige opzet waarbij bebouwing, openbare ruimte en groen elkaar versterken en aanvullen. De uitwerking van de bebouwing, de publieke ruimte en de gemeenschappelijke tuinen hebben een grote diversiteit, stoere maatvoering en variatie in beplanting. Na vijftig jaar is de openbare ruimte echter ernstig verschraald door bezuinigingen op beheer en gebrek aan kennis over de oorspronkelijke groenopzet. Bovendien is er in Kanaleneiland - destijds ontworpen voor de auto als belangrijkste vervoermiddel - nu ernstige parkeeroverbelasting door centrumbezoekers en het toenemende autogebruik van bewoners uit de wijk, met fijnstofconcentraties, verhitting en verdroging tot gevolg.

Architectuurcentrum Aorta ziet dat gemeente, corporatie en waterschap in de dagelijkse praktijk niet vanzelfsprekend samenwerken op het gebied van klimaatadaptie. Iedereen ziet dat er iets moet gebeuren, maar er is nog geen sprake van een gemeenschappelijke taal. Via dit project wil ze daarom toe naar het ontwikkelen van een systematische en integrale benadering van de ontwerpopgave, zodat klimaatadaptatie ingebed kan worden in het integrale ontwerpproces van de vernieuwing van naoorlogse wijken zoals Kanaleneiland. Daarvoor wordt de samenhang tussen stadsdeel, wijk, buurt en blokniveau onderzocht, gekoppeld aan klimaatadaptieve maatregelen op het gebied van water.

Nu in het hele land deze wijken aan de beurt zijn voor grootschalige renovatie en herontwikkeling, liggen hier kansen voor het ontwerpen van een klimaat robuuste leefomgeving. Een hele uitdaging gezien het slechte imago, de ontbrekende kennis over oorspronkelijke opzet en het verandererende gebruik van de wijken.

De nieuwe opgave van klimaatadaptatie lijkt goed aan te kunnen sluiten bij de oorspronkelijke cultuurhistorische kwaliteiten van de naoorlogse wijken, maar de kennis over de principes achter het groen van toen en de relatie tussen bebouwing en groen mist in het idioom van de handelende partijen. Er moet een toekomstbestendige ontwerpgrammatica worden uitgewerkt voor Kanaleneiland en vergelijkbare naoorlogse wijken.

Uit een aantal gesprekken is gebleken dat het een goede stap zou zijn om alle benodigde expertise naar voren te halen in plaats van volgordelijk te werken. Daarom zullen de betrokken experts tijdens de vervolgfase parallel aan het ontwerpend onderzoek en een hydrologisch (water) onderzoek worden uitgenodigd als externe experts. Zodoende beoogt Aorta toe te werken naar een ontwerpidioom en een gezamenlijke visie voor een klimaatbestendig Kanaleneiland in de vorm van een routekaart.

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek

ERFGOED KARAKTERISTIEK
stedenland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

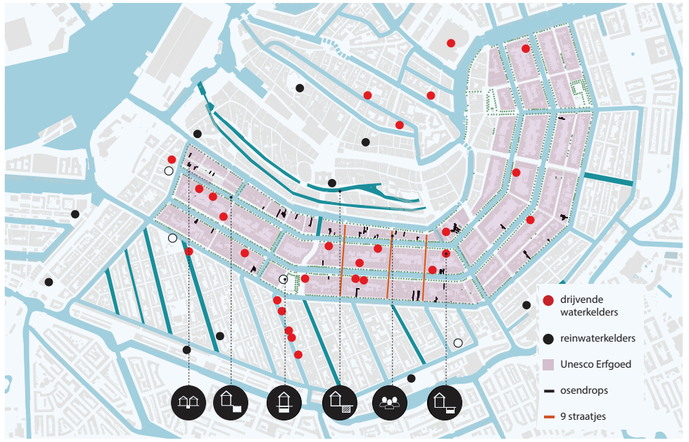
SCHAAL

1:1 1:100.000 1:200.000

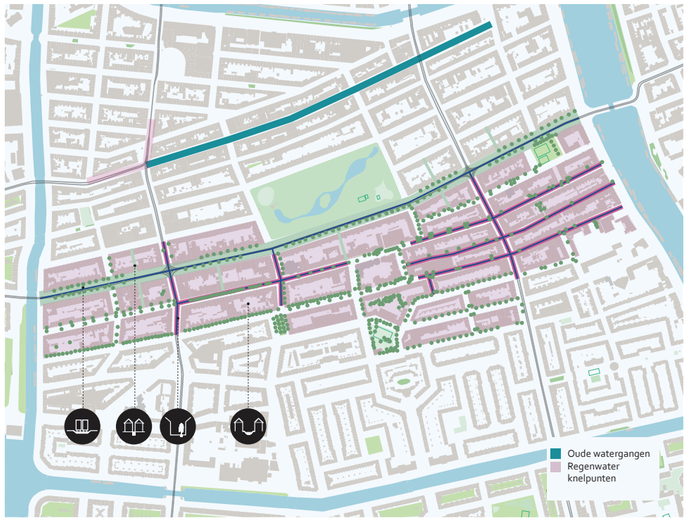
FASE

voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

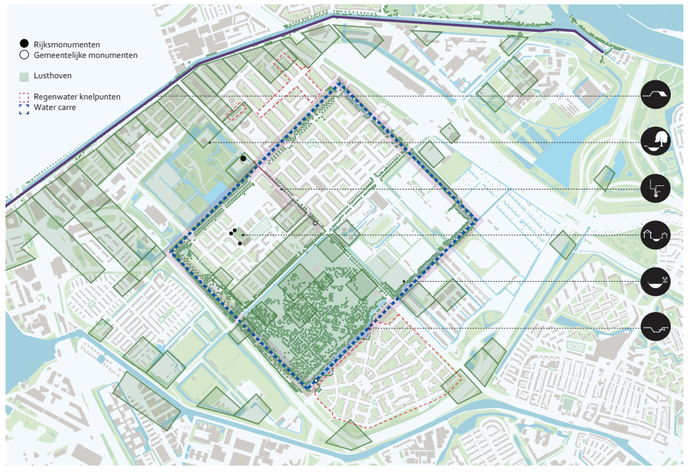
PROJECTTEAM
Eveline Paalvast, Paul Dijkstra – Architectuurcentrum AORTA
Paul Achterberg –Atelier Quadrat
gemeente Utrecht (erfgoed, PMB, milieu, stedenbouw), waterschap, corporatie

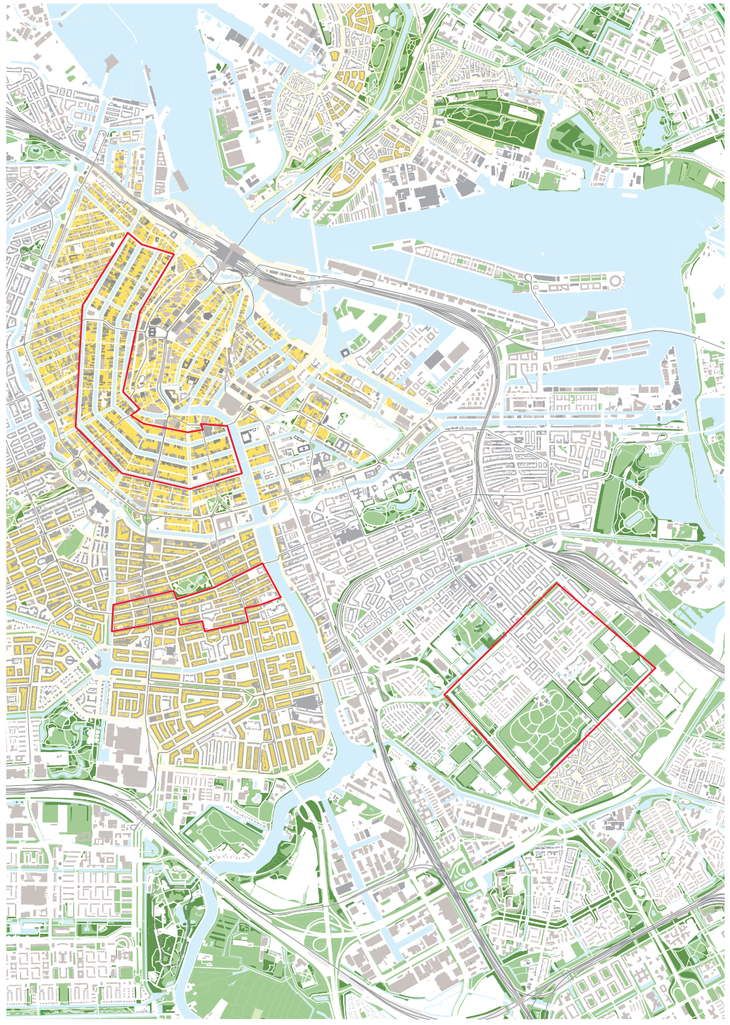
Kansenkaart 17e-eeuwse grachtengordel: Bij ontwerp van de grachtengordel zijn er slimme maatregelen getroffen om weerbaar te zijn tegen klimaatextremen. Wat kunnen we leren van toen?

Kansenkaart De Pijp: Door klimaat-adaptieve maatregelen op microniveau kan De Pijp beschermd worden tegen *urban heating* en extreme neerslag.

Kansenkaart Watergraafsmeer: Door het herstellen van het historische watercarré in de Watergraafsmeer wordt de ruimtelijke structuur versterkt, ontstaat er een buffer voor extreme neerslag en krijgt de woonomgeving een kwaliteitsimpuls.

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek

ERFGOED KARAKTERISTIEK
stedenland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:5 1:100 000 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Dingeman Deijs – Dingeman Deijs Architects
Jeroen Atteveld – Heren 5
Saline Verhoeven – Natuurlijke Zaken
Vibeke Gieskes
Lot Locher – WaterNet Gemeente Amsterdam

ADAPTIEF AMSTERDAM

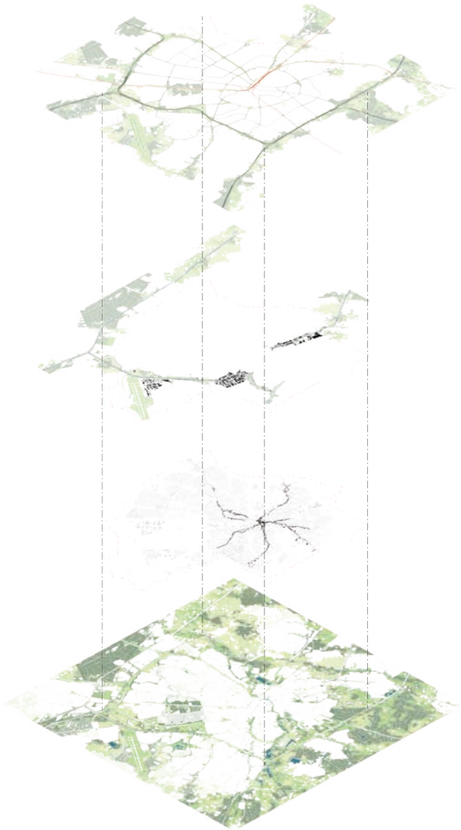
Onderzoekt een nieuwe manier van kijken naar de cultuurhistorie van Amsterdam en koppelt dit aan de klimaatopgaven die ons te wachten staan. Doel is om door middel van ontwerpend onderzoek grip krijgen op water om daarmee vorm te kunnen geven aan een toekomst van Amsterdam die onlosmakelijk verbonden is met haar verleden.

In ‘Adaptief Amsterdam’ staat de cultuurhistorische kracht van water centraal. Amsterdam is een van de bekendste watersteden ter wereld. De verschijning en de stedelijke ontwikkeling van de stad zijn gevormd door de aanwezigheid van water. De gunstige ligging aan de Zuiderzee maakte van Amsterdam een handelsstad. De waterwegen zorgden niet alleen voor welvaart en infrastructuur, maar het was tegelijkertijd ook een bedreiging. Er werden dijken en sluizen gebouwd om het water te beheersen en de stad te beschermen. Inmiddels lijkt de beheersing van water zo vanzelfsprekend te zijn dat we ons niet meer bewust zijn van het gevaar van het water, maar we het vooral als plezierig ervaren; water is in onze beleving vooral van recreatieve waarde. Sinds de grachtengordel in 2010 onderdeel werd van het Werelderfgoed van Unesco, lijkt dit deel van Amsterdam veilig te zijn gesteld voor de toekomst, maar het tegendeel is waar. De stad staat voor grote uitdagingen als het gaat om de waterproblematiek: extreme regenval in Nederland en landen stroomopwaarts, zeespiegelstijging en langdurige droogte. Dit zal tot grotere fluctuatie in grondwaterstanden leiden, waardoor het risico op paalrot zal toenemen. Het gevolg voor de monumentale stad, gebouwd op houten palen, zal groot zijn.

Langere periodes van droogte zullen daarbij leiden tot verdere erosie van de veenlagen onder Amsterdam met bodemdaling als consequentie. Het vernieuwen van de wateropgave en het opnieuw grip krijgen op water is daarom de sleutel naar een adaptief Amsterdam. Cultuurhistorisch gezien zou water de drager moeten zijn voor de opgaven van de (nabije) toekomst. Via ontwerpend onderzoek wordt een methode ontwikkeld voor klimaatadaptatie waarin de historische kernwaarden van de locaties wordt verbonden aan de ingrepen die nodig zijn om deze locaties te beschermen tegen de invloed van klimaatverandering. Door de vele opgaven rondom klimaatverandering te stapelen ontstaat een duidelijk beeld van de uitdagingen en wil Adaptief Amsterdam ontwerpoplossingen integraal benaderen.

Drie locaties in Amsterdam staan in het onderzoek centraal: één in de 17e-eeuwse grachtengordel, één in De Pijp, en één in de Watergraafsmeer.

Tijdens de startfase zijn rondetafelgesprekken met gemeenten en betrokken klankbordgroep georganiseerd en daarmee cultuurhistorische waarden, klimatologische uitdagingen en daaraan gelieerde relevante maatschappelijke vraagstukken in kaart gebracht. In de vervolgfase worden de drie locaties verder onderzocht en ontworpen aan klimaat adaptieve oplossingen per locatie. Vervolgens zullen de uitkomsten naast elkaar worden gelegd om een meer generieke methode destilleren voor het ontwerpen aan klimaatadaptieve steden, bedacht vanuit de cultuurhistorische laag.

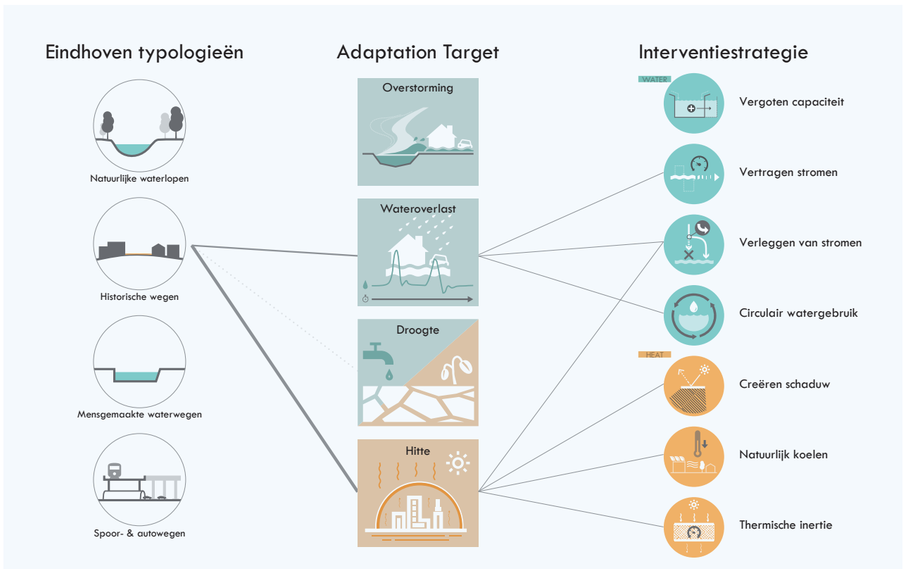
Spoor en Autowegen
- Spoorwegen
- Historische spoorwegen
- Snelwegen
- Hoofdwegen / Vliegveld

Mensgemaakte waterwegen
- Kanalen
- Kanaal gerelateerde gebouwen
- Kanbaal gerelateerd groen/blauw

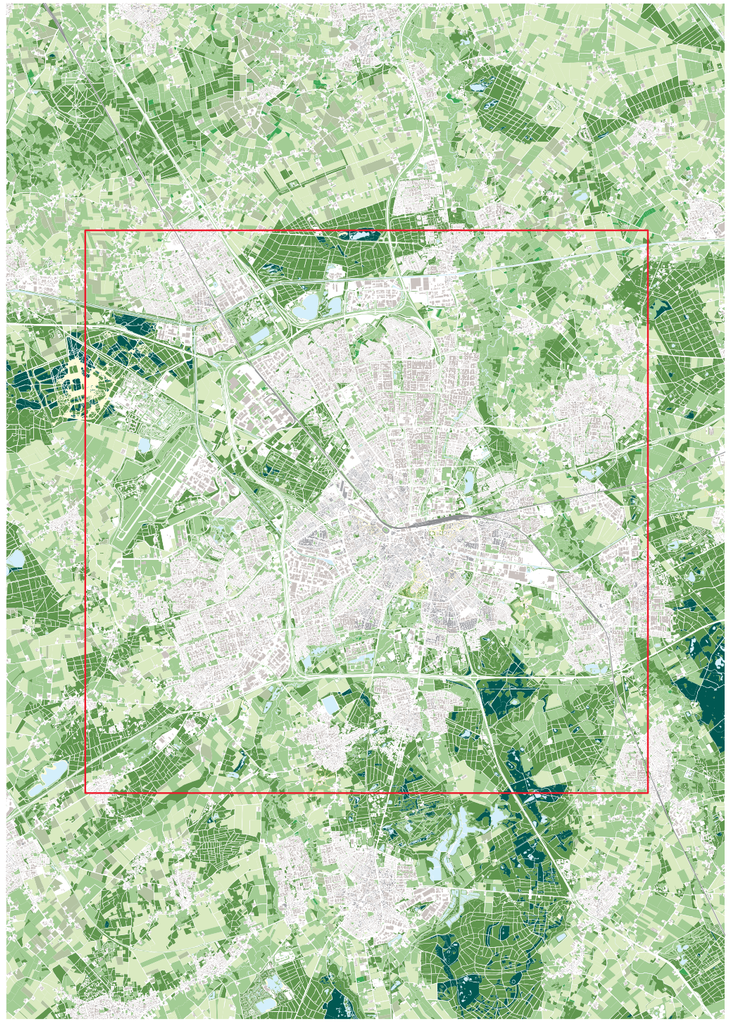
Historische Wegen
- Bestaande historische wegen
- Verdwenen historische wegen
- Gebouwen gerelateerd aan historische wegen

Natuurlijke Waterlopen
- Bossen
- Graslandschap
- Agricultuur
- Bestaande waterlopen
- Historische waterlopen

De verschillende structuren die de regio Eindhoven identiteit en betekenis geven.

Methodologie

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek-privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
stedenland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 — 1:100 000 — 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Marco Broekman, Floris van der Zee, Guido Martin, Kim van Balken – marco.broekman
Annabel Visschedijk, Leon Valkenburg – Witteveen+Bos
Luuk Postmes, Frans Dijstelbloem (voormalig) – gemeente Eindhoven
Erik van Kronenburg – Waterschap de Dommel
Ria Berkvens – Erfgoedhuis Eindhoven

KAdE EINDHOVEN

Het ontwerpend onderzoek KAdE (Klimaat Adaptief Erfgoed) richt zich op de ruimtelijke kansen voor erfgoed- en waterbeleving in relatie tot klimaatadaptatie in de regio Eindhoven. Hoe kunnen de cultuurhistorische waarden en groen-blauwe structuren meer zichtbaar, toegankelijk en bereikbaar worden gemaakt en tevens bijdragen aan een klimaatadaptieve en gezonde stad?

De regio Eindhoven is booming: niet lang geleden nog uitgeroepen tot de slimste regio ter wereld en vandaag de dag erg in trek bij jong talent, mede vanwege de prettige leefomgeving en landschappelijke kwaliteiten van de regio. Maar weinig mensen zijn zich bewust van de belangrijke vormende rol van het water en groen in de ruimtelijke ontwikkeling van de regio met haar lange en rijke sociaaleconomische geschiedenis.
Van het ontstaan van nederzettingen op de hoger gelegen gronden tussen beekdalen tot de aanleg van kanalen die strakke rechte lijnen door het landschap hebben getrokken voor een opkomende industriële economie: je moet het weten om het te zien.

Als pilotstad van het overheidsprogramma 'Slimme en Gezonde stad' werkt de gemeente Eindhoven op integrale wijze aan hedendaagse opgaven, zoals gezonde verstedelijking en mobiliteit, klimaatadaptatie en de energietransitie. Juist in een periode waarin er hard aan de stad wordt gewerkt, is het van groot belang om zorgvuldig om te gaan met het collectieve geheugen dat de ruimtelijke structuren in zich dragen. Nu er sterk wordt verdicht in het centrum van Eindhoven, is het letterlijk 'op de kaart zetten' van cultuurhistorisch erfgoedstructuren essentieel voor het werken aan de toekomst van de stad. Cultuurhistorische erfgoedstructuren zijn belangrijke identiteits- en betekenisdragers van de ruimtelijke ontwikkeling, met lange lijnen door de tijd vanuit het verleden naar het heden en de toekomst. Ontwerpers kunnen verrassende nieuwe inzichten en denkrichtingen ontwikkelen voor de versterking van de erfgoed en waterbeleving in de regio Eindhoven door klimaatadaptieve ingrepen.

Het onderzoeksteam ziet kansen voor cultuurhistorische erfgoedstructuren, zoals natuurlijke waterlopen, historische wegen, mensgemaakte wegen en spoor- & autowegen, als belangrijke identiteits- en betekenisdragers van de ruimtelijke ontwikkeling en werkt toe naar een inspiratieboek 'Klimaatadaptatie & Cultuurhistorie'. Hierin wordt door middel van ontwerpend onderzoek een methode getoond voor een klimaatadaptieve aanpak vanuit een gebiedsgerichte erfgoedbenadering. Deze aanpak wordt toegelicht aan de hand van vier cultuurhistorische ruimtelijke typologieën en twee casuslocaties in Eindhoven: Fellenoord en het Havenhoofd. Voor dit project werkt het team samen met vier organisaties die binnen de regio Eindhoven een centrale rol innemen ten aanzien van klimaatadaptatie in relatie tot cultuurhistorie: gemeente Eindhoven, Waterschap De Dommel en Erfgoedhuis Eindhoven.

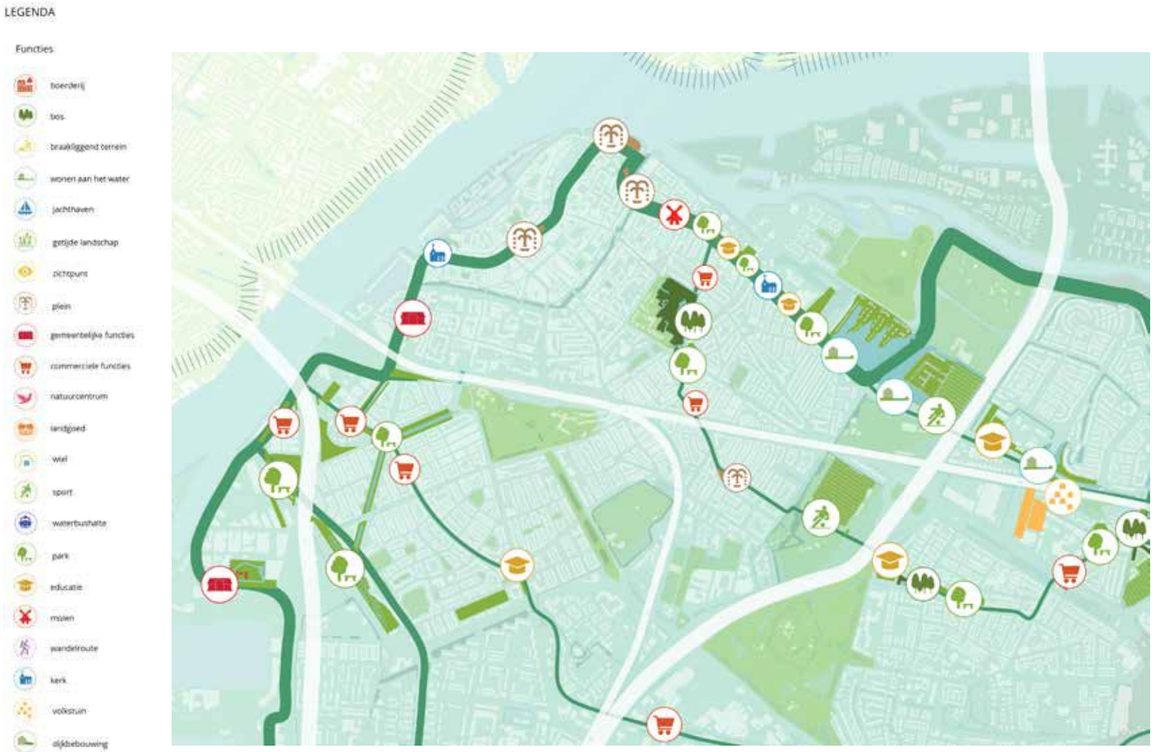
Het ontwerpend onderzoek neemt 2050 als perspectief en schetst daarmee een toekomstbenadering voor klimaatadaptatie en erfgoed in Eindhoven, waarbij de uitkomsten van het onderzoek als input kunnen dienen voor de planvorming van lopende trajecten in de binnenstad en omgeving. Bewust wordt hiervoor een brede benadering gekozen, waarbij een gezonde leefomgeving, ruimtelijke kwaliteit en het faciliteren van ontmoetingen tussen mensen onderdeel zijn van een integrale kijk op kansen voor erfgoed en klimaatadaptatie.

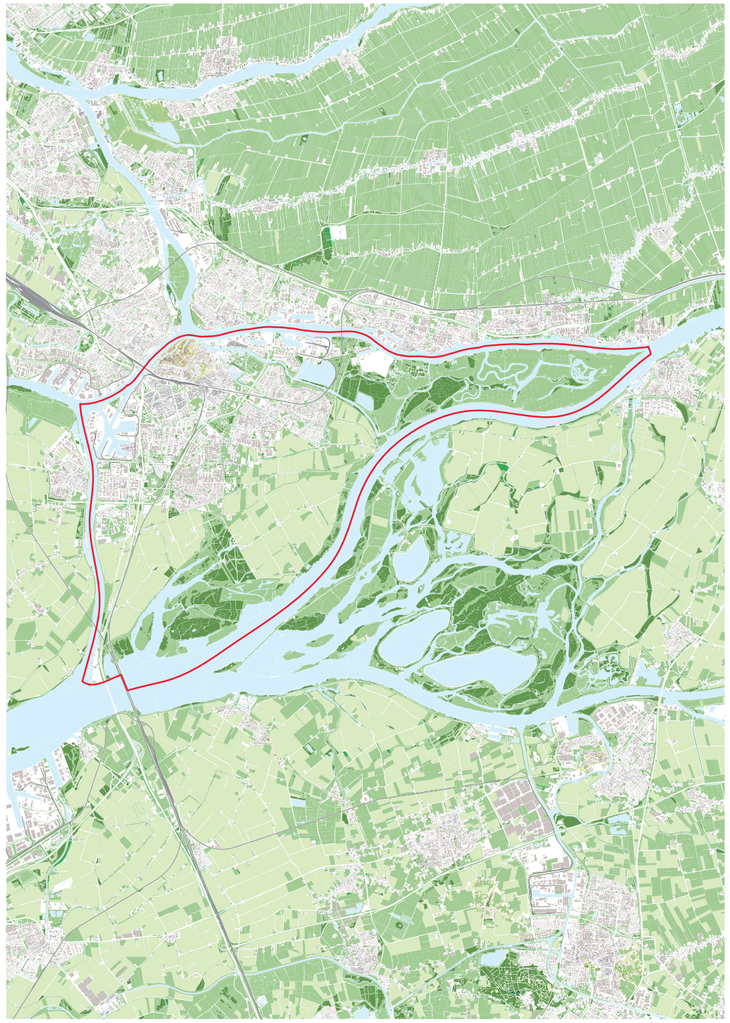
Door het integreren van verschillende opgaven met de opgave van klimaatadaptatie, kunnen dijken een levendige zone gaan vormen.

Bestaande dijken zijn cultureel erfgoed en hebben daarnaast recreatieve meerwaarde.

Zoom-in van de gebiedskaart. Dijken als levendige rafelranden in het landschap.

TYPE PROJECT
gebiedsontwikkeling

TYPE SAMENWERKING
publiek

ERFGOED KARAKTERISTIEK
waterland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 — 1:100 000 — 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

HET EILAND VAN DORDRECHT

Het onderzoek 'Het Eiland van Dordrecht' benadert de historische regionale keringen als netwerk en onderzoekt of deze structuur leidend kan zijn binnen een nieuwe gebiedsgerichte ontwikkelingsstrategie om te komen tot een nieuw geanimeerd adaptatielandschap. Er wordt door drie strategische partners aan gewerkt in een multidisciplinair team met expertise op verschillende terreinen. Felixx met de kennis van landschapsarchitectuur en ontwerp, Unesco -IHE met de kennis omtrent water en academisch onderzoek en de gemeente Dordrecht met concrete kennis in verschillende beleidsvelden, zoals 'water', 'stedenbouw' en 'archeologie en cultureel erfgoed'.

Het Stedelijk Waterplan van Dordrecht stelt dat water van nature een belangrijke rol speelt in de stad, maar dat die rol op dit moment beperkt is. Van de traditie van Dordrecht aan het water weinig (meer) te zien. De ruimtelijke ontwikkelingen van de afgelopen eeuw hebben over het algemeen wel knelpunten opgeleverd, maar er zijn weinig kansen benut. In het stedelijke gebied van Dordrecht wordt onvoldoende water vastgehouden en geborgen, onder andere door een gebrek aan wateroppervlak en geringe toegestane waterpeilstijgingen. Tegelijkertijd wordt veel schoon regenwater afgevoerd naar de afvalwaterzuiveringsinstallatie.
De dijken in het gebied Eiland van Dordrecht bieden niet alleen bescherming tegen rivieroverstromingen, maar kunnen ook een rol spelen in andere wateropgaves voor een toekomstbestendig Dordrecht.

De historische regionale keringen spelen vanuit cultuurhistorisch perspectief een belangrijke rol in de groei en opbouw van het Eiland van Dordrecht. Er is een duidelijke relatie tussen het landschap, het water en de groei van het eiland in de tijd. De hoge veiligheidseisen voor primaire keringen zorgen ervoor dat alleen in zeldzame gevallen, zoals extreme overstromingen of dijkdoorbraken, er een beroep wordt gedaan op de historische keringen om het water te compartimenteren, vast te houden of af te leiden.

Het team gaat op zoek naar een ruimtelijke ontwikkelstrategie voor een dragend raamwerk, een (beleids-) instrumentarium dat sturing biedt in een organisch ontwikkelproces en inspirerende bouwstenen die verder uitgewerkt kunnen worden. In het ontwerpend onderzoek wordt gekeken naar de koppelkansen met relevante transformatie-opgaven binnen de stad. Parallel vindt een overkoepelend academisch onderzoek plaats om te komen tot een visie op de keringen als regionaal netwerk.
Er wordt gekeken hoe de cultuurhistorisch waardevolle dijkzones kunnen worden verrijkt met maatregelen die bijdragen aan het verbeteren van biodiversiteit; het beheersen van het stadsklimaat; het realiseren van een flexibel waterbeheer; én het verhogen van de belevingswaarde in stad en land. De uitkomsten van dit onderzoek vormen tezamen een kader dat cultuurhistorie op een constructieve manier inbedt in de nieuw op te stellen Omgevingsvisie van Dordrecht.

PROJECTTEAM
Michiel Van Driessche, Zofia Krzykawska, Elan Redekop van der Meule, Steven Broekhof – Felixx Landscape Archtiects & Planners
William Veerbeeck, Berry Gersonius – IHE Delft
Ellen Kelder, Edwin van Son, Rik Heinen, Jacqueline Hoevenberg – gemeente Dordrecht

Historische kaart van de Beerse Maas.

de Hertogwetering

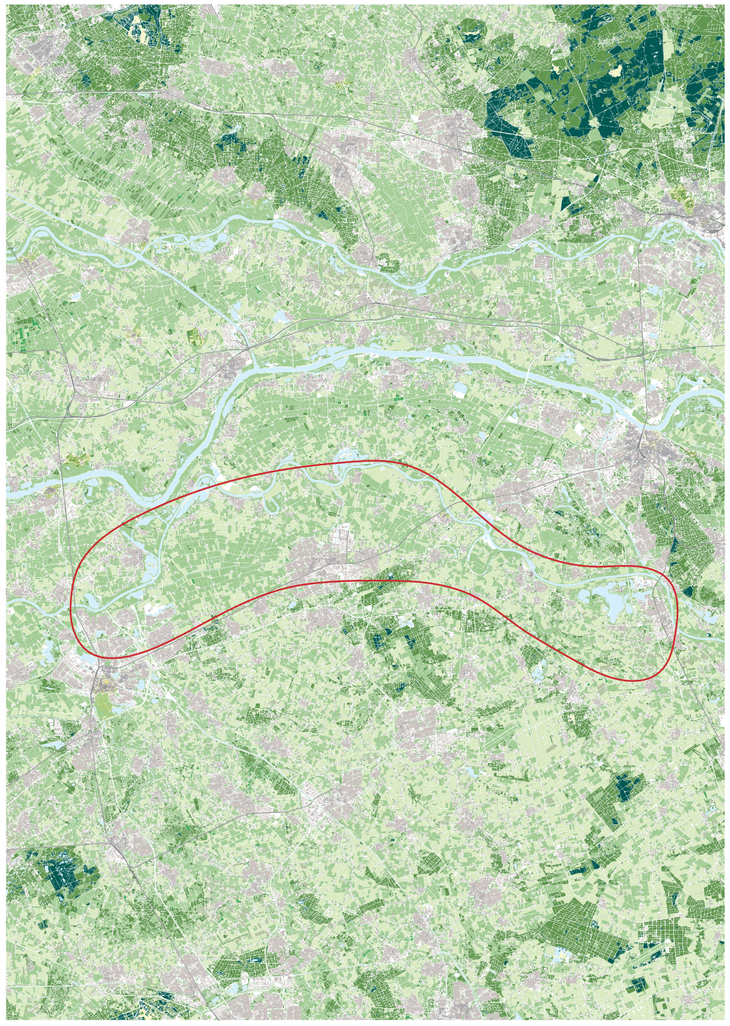
de Maasdijk

Eerste schetsen voor verschillende ontwerplocaties op een rij.

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek-privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
waterland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL

1:1 1:100.000 1:200.000

FASE

voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Arjan Nienhuis – Nienhuis Landschapsarchitectuur
Steven van Schuppen – historicus
stedenbouwkundig bureau BVR
gemeenten Den Bosch en Oss; provincie Noord-Brabant
Waterschap Aa en Maas
(Z)LTO

MOERASDRAAK BESPEELT WATERWOLF

Welke ingrepen en waterrijke strategieën uit het verleden passen in het kader van klimaatverandering bij de ontwikkeling en transformatie van het stedelijk gebied rondom Den Bosch en Oss?

Het rivierengebied rondom Den Bosch kent een rijke historie. De vestingstad was onderdeel van de Zuidwaterlinie en hield de vijand op afstand door de directe omgeving onder water te zetten. Ook in vredestijd bood inundatie van nabije en wijdere ommelanden soelaas om in de stad droge voeten te houden; brede binnendijkse gebieden konden vanaf Beers tot aan Heusden met Maaswater gecontroleerd onder water gezet worden om overstromingen elders te voorkomen: de Beerse Maas of Beerse Overlaat. Een repertoire aan landschappelijke ingrepen en structuren zoals dwarsdijken, overlaten, gemalen en stuwen zorgden dat (rivier)water binnendijks 'gestuurd' kon worden.

Hoe kunnen dergelijke methodes en ruimtelijke strategieën in de toekomst op uiteenlopende schaalniveaus worden toegepast voor klimaatadaptatie en de grote (water)opgaven van de 21e eeuw, zoals groeiende fluctuaties tussen nat en droog en de verdere afname van de biodiversiteit?

Het eindproduct, een rapportage over de Beerse Maas, waarin de levensloop van het historisch gegroeide landschap wordt getoond, bevat een toekomstperspectief voor het gebied tussen Den Bosch en Oss inclusief de naoorlogse wijken in het stroomgebied van de Beerse Maas, met daarin drie ontwerpvensters. Als uitsmijter wordt verkend in hoeverre de in en om de Beerse Maas en Bosch-Oss gehanteerde methode relevant zou kunnen zijn voor andere, vergelijkbare locaties in het rivierengebied.

Ontwerpvenster 'overslagbestendige dijk' onderzoekt of dijkversterkingsopgave langs de Maas gepaard kan gaan met een (stelsel van) overlaat, waardoor het achterliggende gebied van de Beerse Maas bij extreem hoogwater weer kan meestromen met de Maas. Dit gebeurt gecontroleerd door langs de dijk langs de Hertogwetering te verhogen en erven en dorpen door kades te beschermen tegen hoogwater, waarbij in lijn met het erfgoed van de Beerse Maas de functies en weidsheid van het tussenliggende landbouwgebied gehandhaafd blijven.

Ontwerpvenster 'energiek waterboeren' onderzoekt de ecologisch-agrarische meerwaarde van natte teelten en circulaire landbouw door het benutten van kwelwater en flexibel peilbeheer, in samenhang met geplande uitbreidingswijken zoals Groote Wielen en stedelijke vernieuwingen van naoorlogse wijken van Den Bosch en Oss. Er wordt gezocht naar nieuwe mengvormen tussen stad en land die bijdragen aan een watermachine van goede kwaliteit en energieopwekking, zoals kleinere kavels, diversiteit aan teelten en landschapselementen.

Ontwerpvenster 'moerasdraak en haar uitlopers' richt zich op erfgoedlijnen zoals Engelse Dijk-Kruisstraat en Hoefgraaf, die tot onsamenhangende elementen zijn geworden. Hoe kunnen stad en ommeland weer met elkaar verbonden worden en aanleiding zijn voor nieuwe verstedelijkingsprincipes op basis van een combinatie met water, landbouw en recreatie.? Een principe kan 'ontstedelijken' zijn, waarbij in geval van herstructurering niet weer op watergevoelige locaties teruggebouwd wordt.

Jan van Goyen Gezicht op Dordrecht, 1651. Dordrechts Museum

ENERGIETRANSITIE

8 PROJECTEN

1. ENCI ENERGIELANDSCHAP pag. 44

2. NIEUWE ENERGIE VOOR FORT PANNERDEN pag. 46

3. NATTE ENERGIETEELT BEHOUD(T) VEENLANDSCHAP pag. 48

4. BOVEN HET MAAIVELD pag. 50

5. ENERGIEK EERBEEK pag. 52

6. ENDELK pag. 54

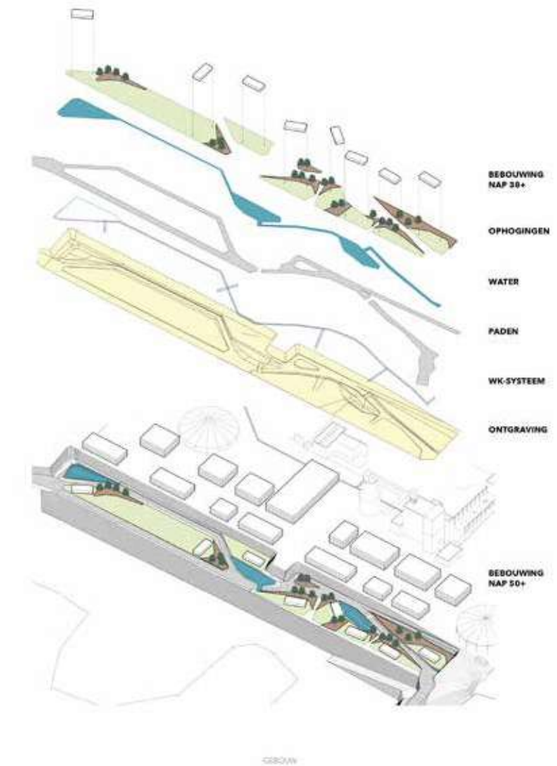
7. ERFGOED VOL ENERGIE pag. 56

8. DAAR BIJ DIE MOLEN pag. 58

ENERGIETRANSITIE

Exploded view van het landschapspark met hierin het warmte/koude systeem.

Integraal energiesysyeem tussen de groeve en het bedrijventerrein.

Ontwerp toegangspark ENCI-groeve met hergebruik van materialen, gebiedseigen vegetatie en industriële monumenten.

ENCI-kalksteengroeve in Maastricht

TYPE PROJECT
gebiedsontwikkeling

TYPE SAMENWERKING
publiek-privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
kavelland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 — 1:100 000 — 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Rademacher de Vries Architecten
ENGIE energie services
Stichting Ontwikkelingsmaatschappij ENCI gebied

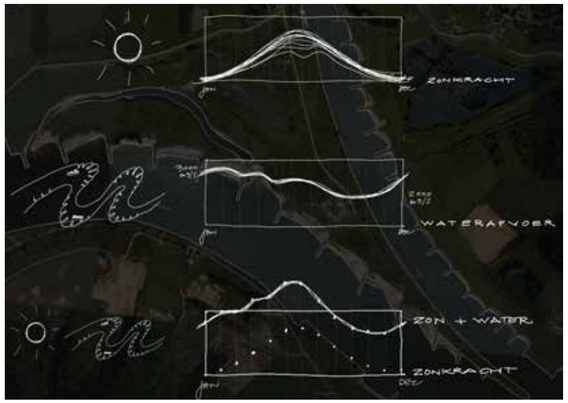
ENCI ENERGIELANDSCHAP

Het ENCI-gebied is een industriële groeve naast Maastricht dat tussen 2017 en 2019 transformeert van een kalksteengroeve ten behoeve van cementproductie naar een recreatief natuurgebied.

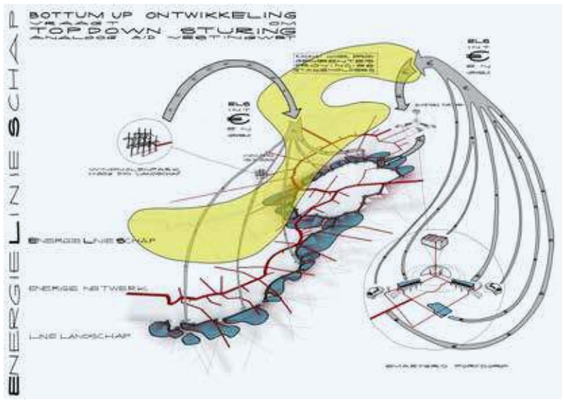
In de groeve zijn een veelvoud aan cultuurhistorische schatten aanwezig zoals de vindplaats van de eerste mosasaurus, een eeuwenoud gangenstelsel met vele monumenten, industrieel erfgoed en is een Natura 2000 gebied met zeldzame biotopen in ontwikkeling. Op het bedrijventerrein continueert ENCI Heidelberg met de productie van cement met uit België aangevoerde grondstoffen. De terreinen van de oude verbrandingsoven worden herontwikkeld als innovatieve bouwcampus.
In het nieuwe ENCI-gebied komen natuur, cultuur, recreatie en industrie samen: een ongewone combinatie. De werktitel van de het transformatieproces is dan ook ‘het onverenigbare verenigen’. Dit spanningsveld is complex, maar levert ook veel kansen op.

Op het gebied van duurzaamheid is het afgelopen jaar een visie gepubliceerd met de ambities voor het gebied. De energietransitie krijgt in deze visie een hoge prioriteit. Het ambitieuze document behandeld in grote lijnen wat er moet gebeuren en heeft dit vertaald in een ‘roadmap’ tot 2060. In de komende jaren wordt de groeve opgeleverd. Dit is het moment om de eerste stappen in de roadmap om te zetten in duidelijke en concrete projecten waarin geïnvesteerd kan worden door de betrokken partijen.
In het toekomstige gebied werken drie partijen samen: cement concern ENCI-Heidelberg, vereniging Natuurmonumenten en Stichting Ontwikkelingsmaatschappij ENCI-gebied. In die laatste zijn de gemeente, de provincie en een buurtbelangenorganisatie vertegenwoordigd. Hoewel de samenwerking goed verloopt, is het eigendom van de terreinen in de toekomst gescheiden. Dit voorstel moet ervoor zorgen dat de benodigde samenwerking om de duurzaamheidsambities te realiseren kunnen worden gehaald.

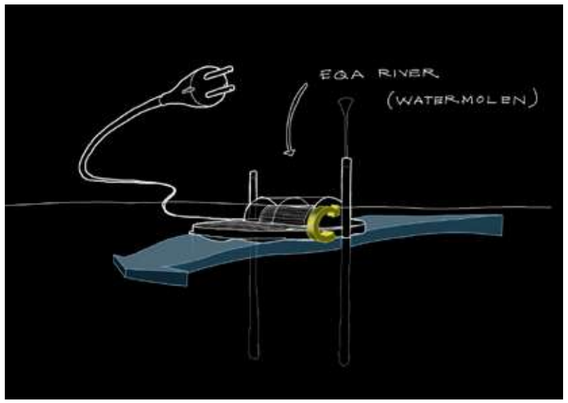
Op het bedrijventerrein staan veel markante industriële gebouwen. De huidige plannen voorzien de sloop van groot deel hiervan. Deels is dit onvermijdelijk. Sommige bouwwerken zouden echter wel een tweede leven kunnen krijgen. Omdat het gebied al een eeuw afgesloten is voor het publiek zijn de kwaliteiten van de gebouwen helaas maar bij enkelen bekend. Zo is de kans klein dat er initiatieven ontstaan om de gebouwen over te nemen. Als onderdeel van dit project worden voor een aantal gebouwen toekomstscenario’s gevisualiseerd, waarbij de technische data uit de archieven gehaald wordt. Door deze informatie publiek te maken, is de kans op adaptatie door een eigenaar wellicht haalbaar voordat de slopers beginnen.

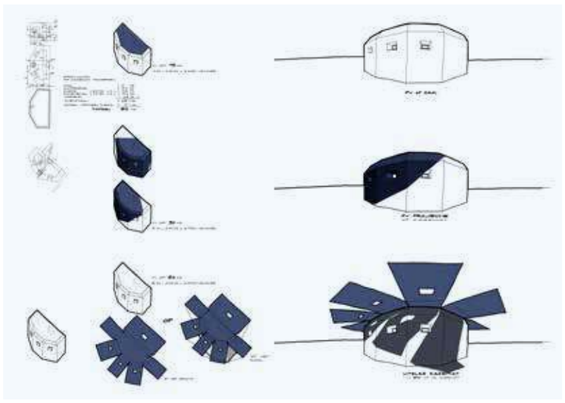
Zonkracht en waterafvoer kunnen bij Fort Pannerden benut worden voor energieopwekking.

Verdienmodel zoals ontwikkeld voor de Energielinie kan ook hier toegepast worden.

Schets van een watermolen.

Schetsontwerp voor zonnecellen op het dak.

Fort Pannerden

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
waterland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 1:100 000 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Arjen Meeuwsen – H+N+S Landschapsarchitecten
Bart van der Ree – RElocal / Sustainomy
Ro Koster – Ro & Ad Architecten
Eric Creemers – Fort Pannerden

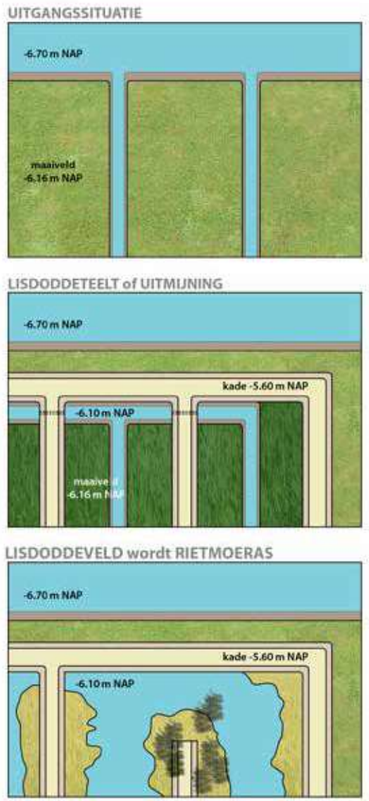
NIEUWE ENERGIE VOOR FORT PANNERDEN

Fort Pannerden staat aan de vooravond van een intensieve herprogrammering. Dit nieuwe gebruik gaat meer energie kosten. Deze energie zal zoveel mogelijk duurzaam en lokaal worden opgewekt. Dit biedt een kans om het fort nadrukkelijker dan nu het geval is in verbinding te brengen met de directe omgeving. Het gaat er daarbij niet om de historische situatie zoveel mogelijk te herstellen, maar juist op zoek te gaan wat het fort en zijn omgeving in de huidige context voor elkaar kunnen betekenen.

Het doel van dit project is dan ook om de toekomstige duurzame energievoorziening voor het Fort Pannerden zodanig te ontwerpen, dat de beleving van (de ontstaansgeschiedenis) van het fort en de unieke plek waar deze zich bevindt versterkt wordt. Het uiteindelijke doel van het project is dat Fort Pannerden over vijf jaar volledig zelfredzaam is, zowel energetisch als financieel.
Een essentieel onderdeel is ook het ‘ontwerpen’ en realiseren van een financieel model waarbij de lasten (en de lusten) niet uitsluitend bij de eigenaar van het fort en de gebruiker komen te liggen. Door op sommige plekken in het linielandschap op grotere schaal hernieuwbare energie op te wekken ontstaat een serieus verdienmodel, waarvan de opbrengsten weer ten goede kunnen komen aan de delen van de linies die een opknapbeurt kunnen gebruiken. Mits goed georganiseerd, biedt hernieuwbare energie dus de mogelijkheid om geheel of gedeeltelijk ‘de eigen broek op te houden’ en dus minder afhankelijk te zijn van op termijn onzekere geldstromen.

Voor de publicatie ‘Energielinie’ heeft H+N+S i.s.m. Ro&Ad Architecten en RElocal onderzoek gedaan naar mogelijkheden voor inpassing van duurzame energiewinning in de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Centraal stond de vraag of duurzame energiewinning een bondgenoot kan zijn voor het behoud en het versterken van erfgoed. Doel was om op concrete manieren, met energietransitie als motor, het erfgoed duurzaam te herontwikkelen en te behouden voor de toekomst. Een van de forten aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie, Fort Pannerden, is als casus verder uitgewerkt, gericht op een duurzame en respectvolle inpassing van een concreet energetisch programma voor de herprogrammering van Fort Pannerden.

Er is een brede scan gemaakt van alle opties die zowel energie opwekken, als het verhaal van de plek en het erfgoed versterken. De opties zijn verbeeld; hun opbrengstpotentieel is globaal berekend; en ze zijn met stakeholders (gemeente, RCE, Staatsbosbeheer, Rijkswaterstaat, provincie) besproken om afwegingen, kansen en eventuele bottlenecks te identificeren.
De meest kansrijke opties bleken energiebesparingsmaatregelen en een waterkrachteenheid. Het Fort Pannerden is ooit gebouwd om de splitsing van twee rivieren in Nederland te bewaken. Het inzetten van de stroming van de rivier voor het opwekken van stroom voor het fort, is een prachtige koppeling van het verhaal van het erfgoed met de nieuwe ontwikkelingen in de energietransitie. Het doel is om de waterkrachteenheid in coöperatieve vorm te realiseren in samenwerking met de lokale energiecoöperatie Wiek II, zodat ook burgers en bedrijven in de omgeving ervan kunnen profiteren. Op dit moment worden bedrijfsmodel, vergunningen en realisatie verder uitgewerkt met als doel het waterrad in de loop van 2019 te realiseren.

Principes van natte energieteelt.

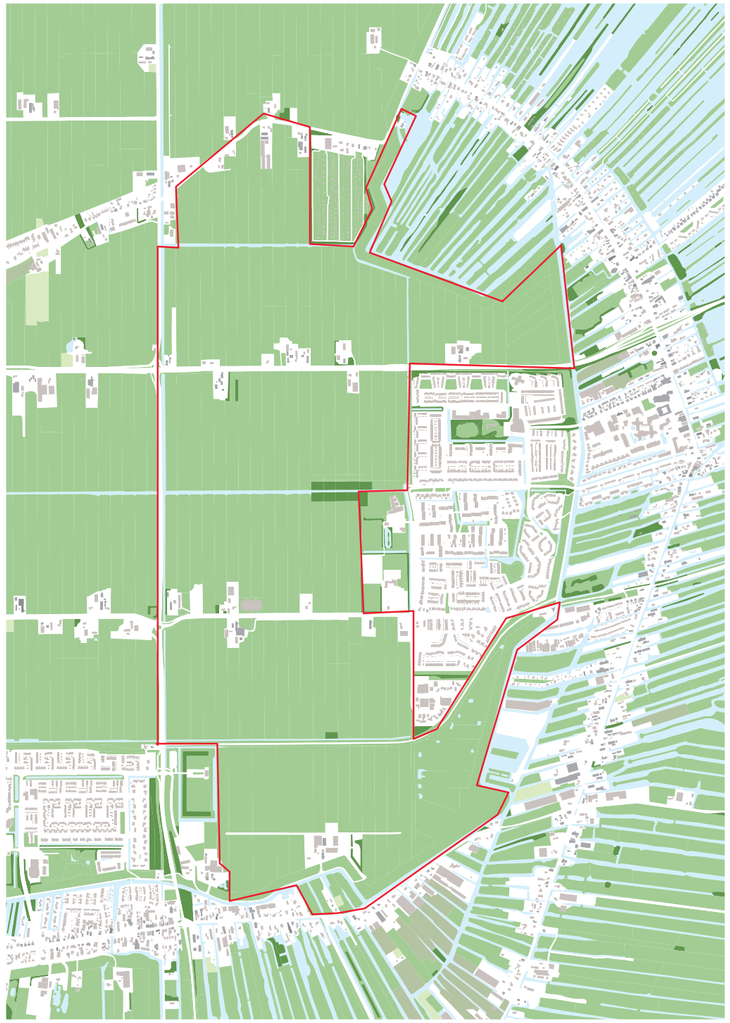
Projectlocatie Marickenland Oost.

Door een scherm kunnen wandelaars zien hoe het gebied er in de toekomst uit kan zien.

Impressies van natte energieteelt in Marickenland.

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek

ERFGOED KARAKTERISTIEK
waterland

Projectlocatie
Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand
Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950
Spoorwegen
Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 1:100 000 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Klaas Jan Wardenaar, Roel Wolters, Leon Emmen – Smartland
Frank Lenssink – KTC Zegveld
Christian Fritz – Radboud Universiteit Nijmegen
Adriaan Haartsen – Bureau Lantschap

NATTE ENERGIETEELT BEHOUD(T) VEENLANDSCHAP

Landschapsarchitectenbureau SMARTLAND, in opdracht van KennisTransferCentrum Zegveld, in samenwerking met Radboud Universiteit Nijmegen, diverse grondeigenaren en overheden, en ondersteund door cultuurhistorisch bureau Lantschap, richt zich op het inzetten van natte teelten om een bijdrage aan de energietransitie te leveren. Deze andere vorm van landbouw draagt bij aan het duurzaam behoud van veen als basis voor het historische veenweidelandschap, maar biedt tevens een kans om de erfgoedstructuren in te zetten voor een nieuwe landschappelijke functionaliteit en kwaliteit.

Meer en meer wordt onderkend dat we in Nederland bezig zijn met een onhoudbaar watersysteem: we ontwateren het landelijk gebied steeds verder voor landbouw en daardoor zakt de veenbodem steeds verder in. Dit brengt extreem hoge maatschappelijke kosten met zich mee door, onder andere, schade aan infrastructuur en bebouwing. Bovendien leveren we hiermee een onacceptabele bijdrage aan het klimaatprobleem, door de hoge uitstoot van CO_2 die met de veenbodemdaling gepaard gaat. Natte landbouw is een activiteit die afrekent met deze nadelen en die veel beter in het Nederlandse deltalandschap past.

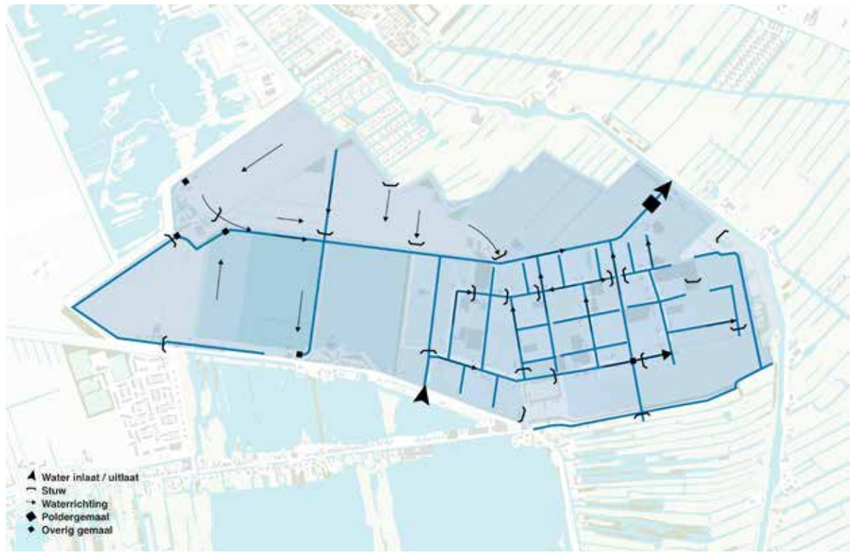
De bijdragen aan de doelen van de energietransitie zijn meervoudig. Allereerst gaat verhoging van het waterpeil de oxidatie van het veen tegen, waarmee de CO_2 uitstoot sterk wordt gereduceerd. Met deze ontwikkeling wordt de bodemdaling afgeremd en daarmee hoge maatschappelijke kosten voor herstel van infrastructuur voorkomen. Daarnaast blijkt het materiaal uit de teelt van Lisdodde (een tot ruim 2 m hoge plant van voedselrijke oevers met lange grote bladeren, en een karakteristieke bruine 'sigaar' aan het uiteinde van zijn stengels) uitstekend geschikt voor organisch en toch vrijwel onbrandbaar isolatiemateriaal. Isolatie van bestaande en nieuwe woningen met dit materiaal levert een aanvullende forse beperking van de CO_2 uitstoot op.

Er bestaat echter nog geen ontwerptraditie voor dit natte productielandschap. De potentiële ruimtelijke kwaliteit is nog niet goed onderzocht, laat staan in de praktijk waarneembaar. Doordat de nieuwe productiefactoren tegen de heersende trends in gaan – zoals peilverhoging in plaats van verdere verlaging, en schaalverkleining en profilering in plaats van vergroting en egalisatie – is er heel wat argwaan over deze ontwikkeling. Een bottom-up benadering blijkt de meest effectieve insteek voor het op gang brengen van deze landbouwtransitie.

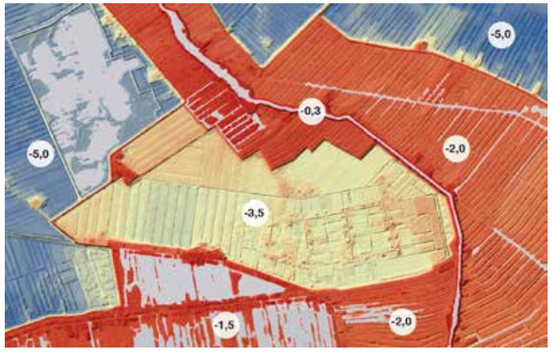
Door voor drie concrete projectlocaties een passend ontwerp, met aansprekende beelden en een steekhoudende onderbouwing te maken, zal het maatschappelijk draagvlak toenemen en zal de vergunningsverlening voor natte teelt op gang komen. De voorbeeldwerking van deze drie gerealiseerde projecten, en hun bijdrage aan de ketenontwikkeling, zal leiden tot een grootschaliger toepassing van natte teelten en daarmee tot het behoud van het veenlandschap en reductie van de uitstoot van broeikasgassen.

Voormalig energielandschap met grootschalige natte vervening in de 18e eeuw.

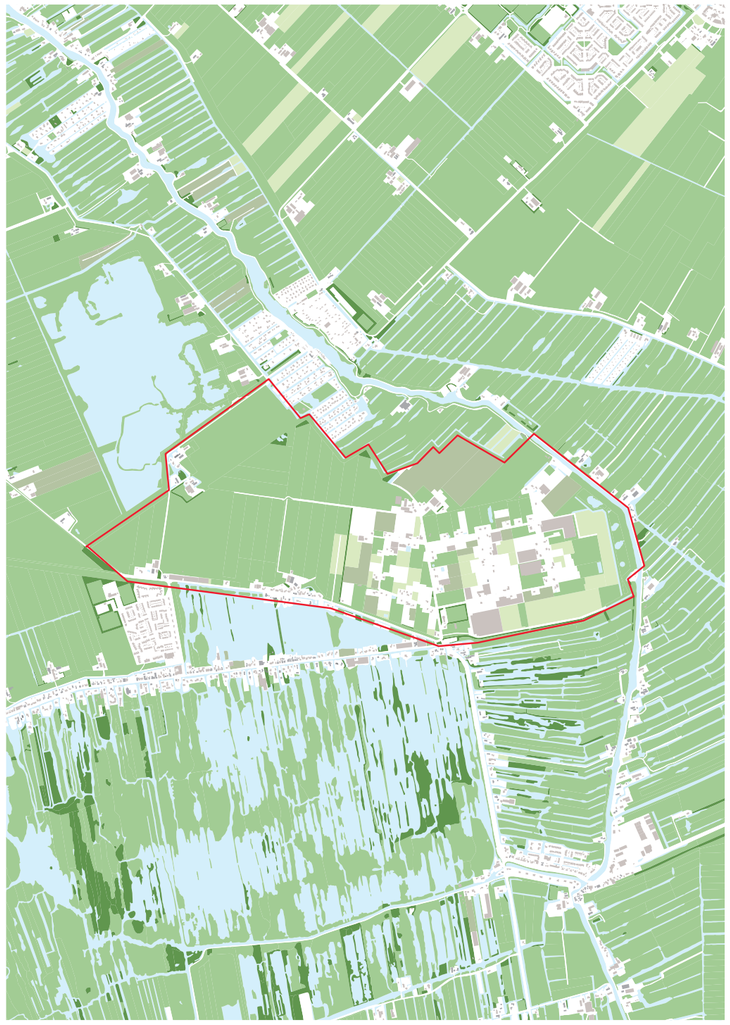
Door de glastuinbouw is er een ingewikkeld watersysteem ontstaan.

De Noordse Polder grenst aan de hoger gelegen Kromme Mijdrecht en de Nieuwkoopse Plassen.

De buurt wordt gekenmerkt door smalle wegen, sluisjes en sloten.

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek-privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
waterland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:5 1:100 000 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

BOVEN HET MAAIVELD

De huidige vorm van landbouw in het veenweidelandschap heeft door bodemdaling en vernatting geen toekomst meer. Er is al veel onderzoek is gedaan naar nieuwe vormen van landbouw door middel van natte teelten die lijken te passen in het veenweidegebied. Echter, een perspectief op de inpassing van duurzame energieopwekking ontbreekt nog. Boven het maaiveld probeert hier verandering in te brengen.

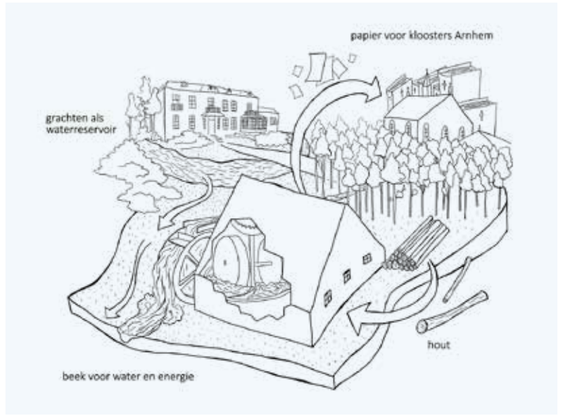
Via ontwerpend onderzoek gaat het project op zoek naar kansen om met duurzame energiebronnen een nieuw landschap vorm te geven aan de hand van de vraag: Hoe kan de energietransitie een bijdrage leveren aan een nieuw perspectief voor het veenweidegebied en op welke manier kunnen cultuurhistorische waarden aanleiding zijn voor de vormgeving hiervan? Kan het karakteristieke en waardevolle open veenweidelandschap zo'n transitie dragen? Hoe zorgen we ervoor dat de energietransitie onderdeel uitmaakt van een integrale gebiedsopgave en een nieuw perspectief vormt voor de mensen die er wonen en werken?

Centraal in het onderzoek staat de Noordse Buurt, een polder in de gemeente Nieuwkoop: een voormalige glastuinbouwlocatie tegen de grens van de provincies Zuid-Holland en Utrecht. Door de eeuwen heen is de structuur van de polder radicaal veranderd van natuurlijk veenlandschap, via turfwinningslandschap naar een glastuinbouwlandschap. Elke nieuwe fase van landgebruik zorgde voor een radicale verandering in de ruimtelijke structuur van het gebied. De energietransitie kan de volgende radicale ruimtelijke verandering zijn. De uitdaging is om waardevolle elementen van oude structuren, zoals de verkaveling en het watersysteem in de polder, in te zetten voor een nieuwe vorm van landgebruik of zelfs een nieuw hoofdstuk aan het gebied toe te voegen.

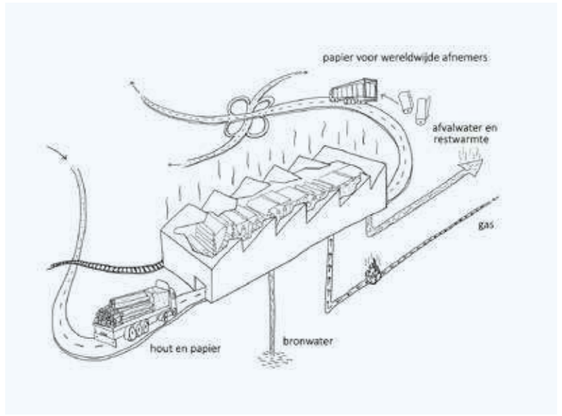
Cultuurhistorisch onderzoek naar het gebied en literatuuronderzoek naar de energietransitie levert een selectie van kansrijke energielandschappen op. Met behulp van een '1-op-1' voorbeeldopstelling op locatie wordt het ruimtelijke effect van een zonneweide of andere energiebron direct inzichtelijk gemaakt voor betrokken partijen, overheden en, nadrukkelijk ook, de bewoners van het gebied. Aangevuld met ontwerpstudies en workshops met betrokkenen en bewoners kan een concrete voorbeeldinvulling het gesprek over de toekomstige invulling van het gebied op gang brengen.

Het onderzoek wil inspireren en aantonen dat het verbinden van cultuurhistorie aan een complex thema als energietransitie de basis kan zijn voor maatwerk oplossingen in bijzondere landschappen. Belangrijk is de vertaling in concrete en praktische handvatten die als voorbeeld kunnen dienen voor andere vergelijkbare locaties in Zuid-Holland, Utrecht en wellicht elders in Nederland. Specifiek voor de Noordse Buurt zou deze studie de opstap kunnen zijn naar daadwerkelijke realisatie van zo'n energielandschap op basis van participatie en samenwerking in bijvoorbeeld een gebiedscoöperatie.

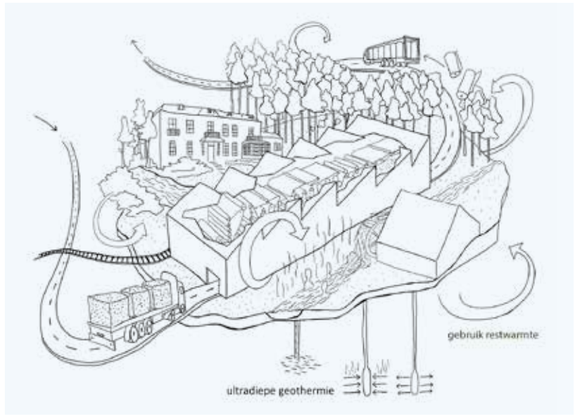
PROJECTTEAM
Jorrit Noordhuizen, Wieteke Nijkrake – NOHNIK architecture and landscapes
Roelof Westerhof – Org-ID; Paul Roncken, Robin Knoppers, Hans Kraaij–Provincie Utrecht
Lenneke Slooff-Hoek, Maarten Wijdekop – ECN
Franl Lensinck – KTC

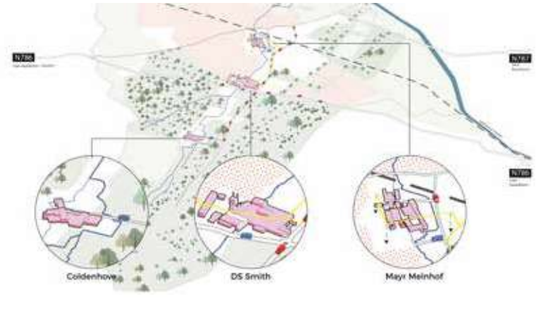
VROEGER — Er was een zichtbare synergie tussen landschap en vestigingen.

NU — Er is geen zichtbare relatie meer, economie en plek zijn ontkoppeld.

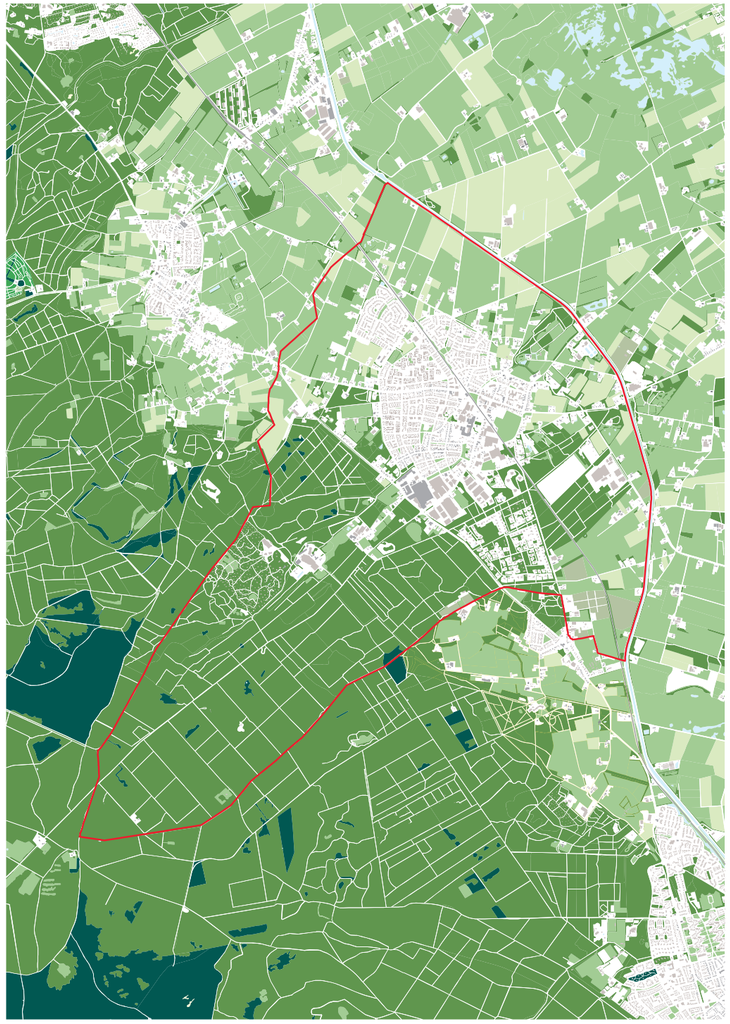
TOEKOMST — Op zoek naar nieuwe vestigingsvoorwaarden. Kan de synergie tussen landschap en economie hersteld worden?

Gemeente Eerbeek en haar papierfabrieken.

Door het verschil in schaal heeft de papierindustrie veel impact op zijn omgeving.

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek-privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
kavelland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 | 1:100.000 | 1:200.000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

ENERGIEK EERBEEK

Papierdorp Eerbeek vormt al honderden jaren een door mensen beïnvloed energielandschap waar papierindustrie, water, bos en energie met elkaar verweven zijn.

Die wederzijdse afhankelijkheid van industrie en omgeving levert nu problemen op. De synergie lijkt verdwenen: water komt uit diepe bronnen, energie uit Groninger gasvelden, houtvezels uit Scandinavië of gerecycled papier. De vier lijnen – energie, water, bos, papier – die zo innig verbonden waren, zijn veranderd in parallelle sporen die elkaar vaker dwarszitten dan ondersteunen. Als gevolg hiervan is de historische logica van papierdorp Eerbeek onzichtbaar en onleesbaar geworden.

Het onderzoeksteam ziet kansen voor herstel van het energielandschap door de inzet van geothermie en industriële restwarmte. In de cascade (trapsgewijze schakeling) van het gebruik van restwarmte van de papierindustrie, voor nieuwe bedrijvigheid, agrarische teelt, recreatie en de verduurzaming van woongebieden ligt de basis voor een nieuw energielandschap, waarin de verweving van industrie en omgeving hersteld wordt. De papierindustrie zet zo een stap richting een duurzame toekomst en energie vormt opnieuw de basis voor de identiteit van papierdorp Eerbeek. Bovendien geeft duurzame, betrouwbare en betaalbare energie de papierindustrie een voorsprong, waardoor zij behouden blijft voor Nederland. Het erfgoed blijft relevant en een wezenlijk onderdeel van de continue transformatie van de leefomgeving: ‘behoud door gebruik’. Om dit nauwkeurig te maken is het onderzoek op vier thematische lijnen ingestoken: Energie, Water, Bos en Papier. Voor elke lijn is de kennis verdiept en zijn contacten gezocht in samenwerking met lokale en regionale experts.

Deze kennis wordt vertaald naar tijdelijke installaties, waarin mogelijke toekomsten voorstelbaar worden gemaakt. Zij laten zien welke kansen zij bieden voor bijvoorbeeld een vergroot woongenot, voor nieuwe economie en voor recreatie. Het worden prikkelende objecten met de kracht om bewoners en ondernemers te inspireren, en een extra aanleiding voor toeristen om Eerbeek te bezoeken.

Deze interventies in de publieke ruimte geven aanleidingen voor een gemeenschappelijk gesprek over de grotere opgaven die in Eerbeek spelen. Vanuit deze gesprekken met bewoners, ondernemers en bezoekers ontstaat zicht op een breed gedeeld verhaal over de culturele betekenis van energie in Eerbeek. Een visie die handen en voeten geeft aan de belangen en verlangens van alle partijen. Het proces daarnaartoe maakt ook duidelijk wat ieders handelingsperspectief is. Uiteindelijk wordt met de opgedane kennis en informatie een toevoeging op het bestemmingsplan geformuleerd en input geleverd voor de omgevingsvisie van Eerbeek.

PROJECTTEAM
Gerjan Streng, Thijs van Spaandonk, Stephanie Ete, Susanna Scholten – BRIGHT
Florian de Visser – Site Stories
Peter Hermens – Werkend Landschap

Het beschermd dorpsgezicht van Niehoeve.

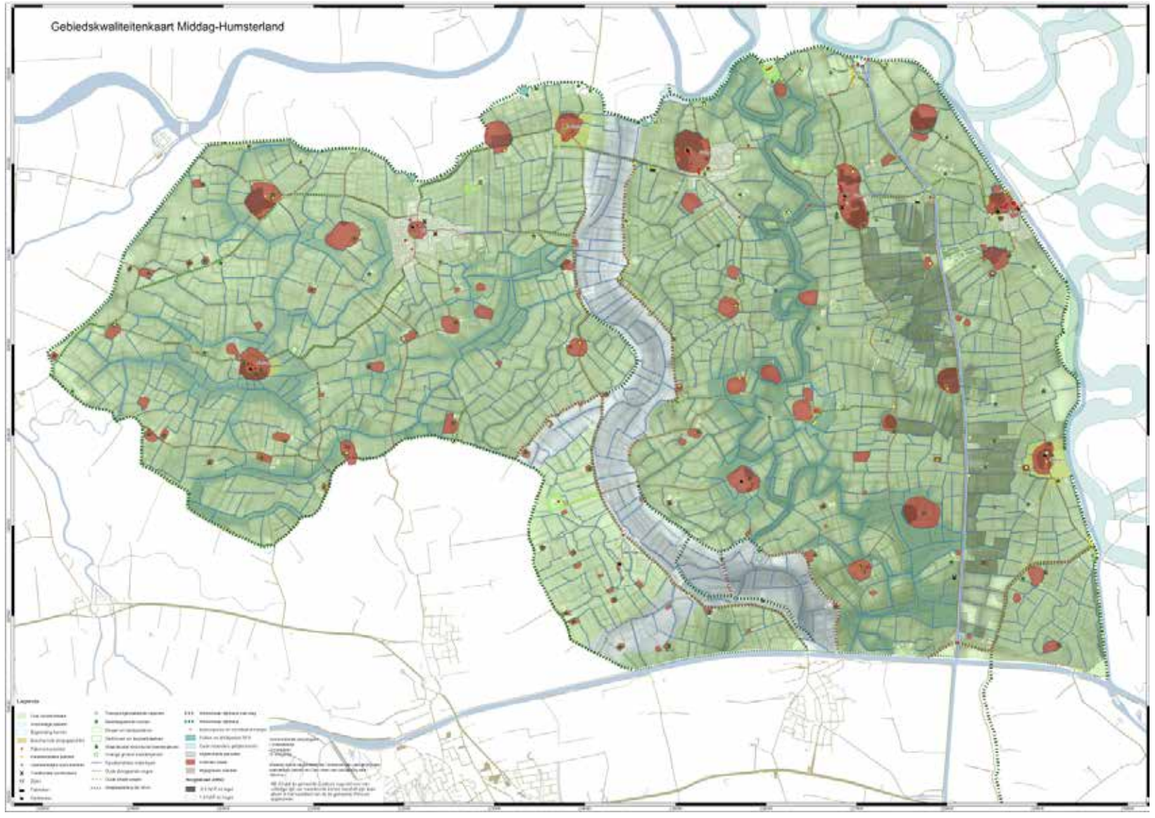
Wierdendorp Ezinge

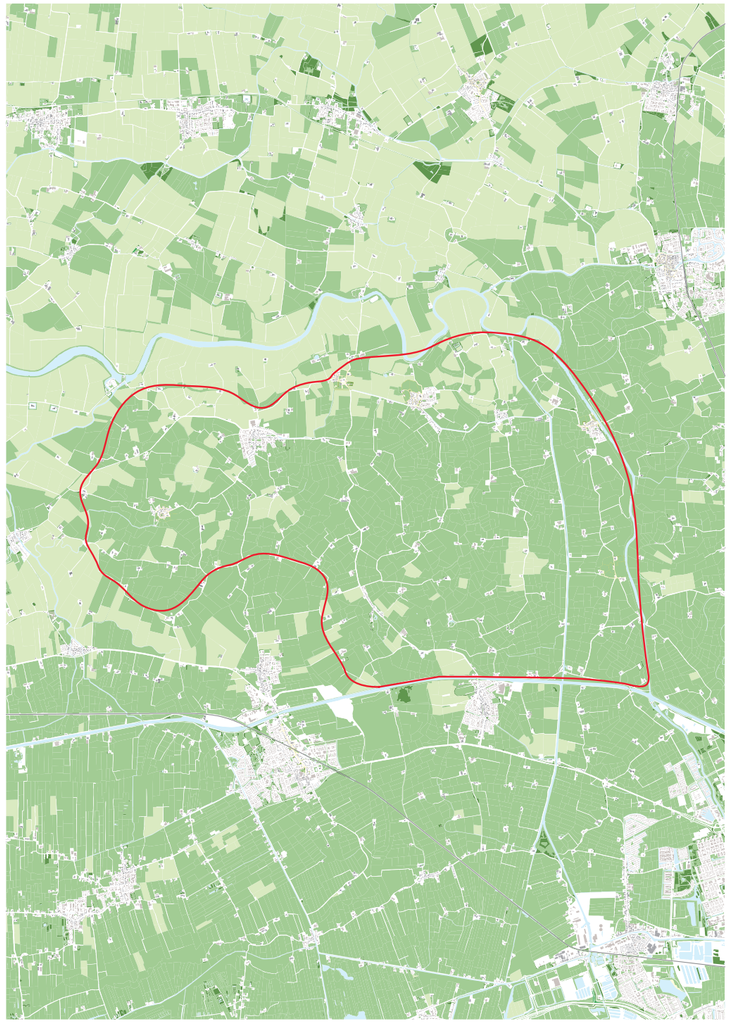
De onregelmatige blokverkaveling van Middag-Humsterland.

Windmolen op een boerenerf. Deze molens van maximaal 15 meter hoog zijn toegestaan in het gebied.

Gebiedskwaliteitenkaart van Middag-Humsterland.

ENDELK

ENDLK staat voor energie, duurzaamheid en landschappelijke kwaliteit. Energietransitie in het oudste cultuurlandschap van Noord-Nederland – Nationaal Landschap Middag-Humsterland – kan dat eigenlijk wel?

De hoofdgebruikers van het gebied, inwoners en ondernemers, denken van wel, maar ze zien ook dat het geen makkelijke opgave is door de kaders die de politiek en de bevolking zelf stellen. Samen werken ze aan een energieneutrale regio die niet stilstaat, maar zich ontwikkelt en waarin de overgang naar duurzame energie wordt aangewend voor het behoud en de versterking van het historische cultuurlandschap.

Aan de basis van het project staat het werken aan sociale cohesie binnen de regio, het vormen van een duurzame lokale community (‘commonity’) en een gezamenlijk gedragen visie voor een energiestrategie, waarin behoud en versterking van het cultuurhistorisch landschap de overkoepelende leidraad blijft. De drie geledingen – energie, community en (landschap)architectuur – gaan samen de uitdaging aan om tot oplossingen te komen voor duurzame energietoepassingen in het nationaal landschap, rekening houdend met de cultuurhistorische waarden en landschappelijke kernkwaliteiten van het gebied.

Er wordt gewerkt aan drie sporen: in het voorbereidende Spoor 0 wordt de regionale energievraag beter in kaart gebracht. Spoor 1, bouwt verder aan een duurzame lokale community naar inspirerend voorbeeld van het energie-neutrale eiland Samsø. Spoor 2 tot slot, werkt toe naar een visualisatie van de zogenoemde ‘Proeftuin Nationaal Landschap Middag-Humsterland’.

Spoor 0 is van start gegaan. Samen met studenten wordt er onderzoek gedaan naar de energievraag in het gebied. Dit onderzoek resulteert in een regionaal energieprofiel, een zogenaamde nulmeting. Daarnaast zijn er oriënterende gesprekken gevoerd met landschapsarchitecten over de invulling hiervan.

Spoor 1 en 2 lopen gelijktijdig en komen bij elkaar in de zogenoemde ‘charettes’. Dit zijn openbare, interactieve ontwerpsessies, waarin bewoners, ondernemers, ontwerpers en andere direct betrokkenen samen een ontwerp maken. Dit proces wordt begeleid door het lectoraat Energietransitie van de Hanzehogeschool Groningen, aangevuld met een team van experts op het gebied van ruimtelijk ontwerp, landschap, energie en erfgoed. Uiteindelijk doel is om via integrale en interactieve schetssessies te komen tot een compromis: welke wegen van de energietransitie zijn wél toepasbaar in het Middag-Humsterland. Hierin moet het energievraagstuk juist gaan werken als katalysator in de gemeenschap, in plaats van een splijtzwam die het nu dreigt te worden.

TYPE PROJECT
participatie

TYPE SAMENWERKING
publiek

ERFGOED KARAKTERISTIEK
kavelland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL

1:1 1:100 000 1:200 000

FASE

voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

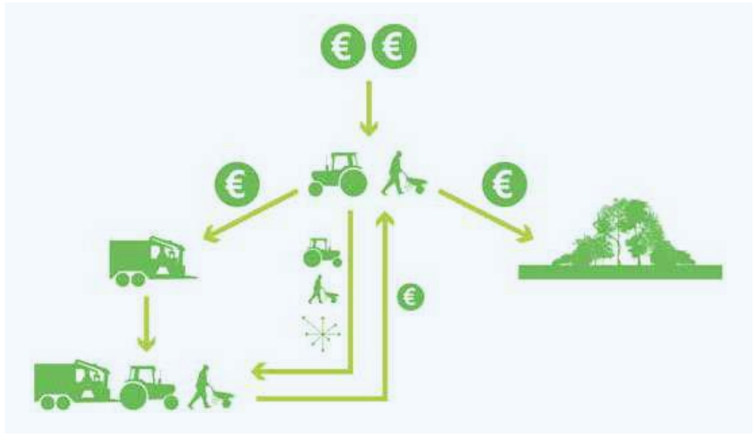
PROJECTTEAM
Monique Schaminée – Gebiedscoöperatie Westerkwartier
Eric veldwiesch – Lectoraat Duurzaam Coöperatief Ondernemen
Klaas Noorman – Lectoraat Energietransitie Hanzehogeschool Groningen

Erfgoed vol energie constateert dat de aanvoer van houtsnippers voor bijstook in energiecentrales niet voldoende duurzaam is.
De biomassa wordt per schip vanuit de VS en Canada aangevoerd. Tot 2030 is er 4.000.000 ton biomassa nodig.

De inlandse teelt van biomassa is voor deze studie verkend. De huidige productie komt van houtwallen en bossen.
Erfgoed vol Energie stelt een opgave van de groei van de huidige houtoogst met 400%.

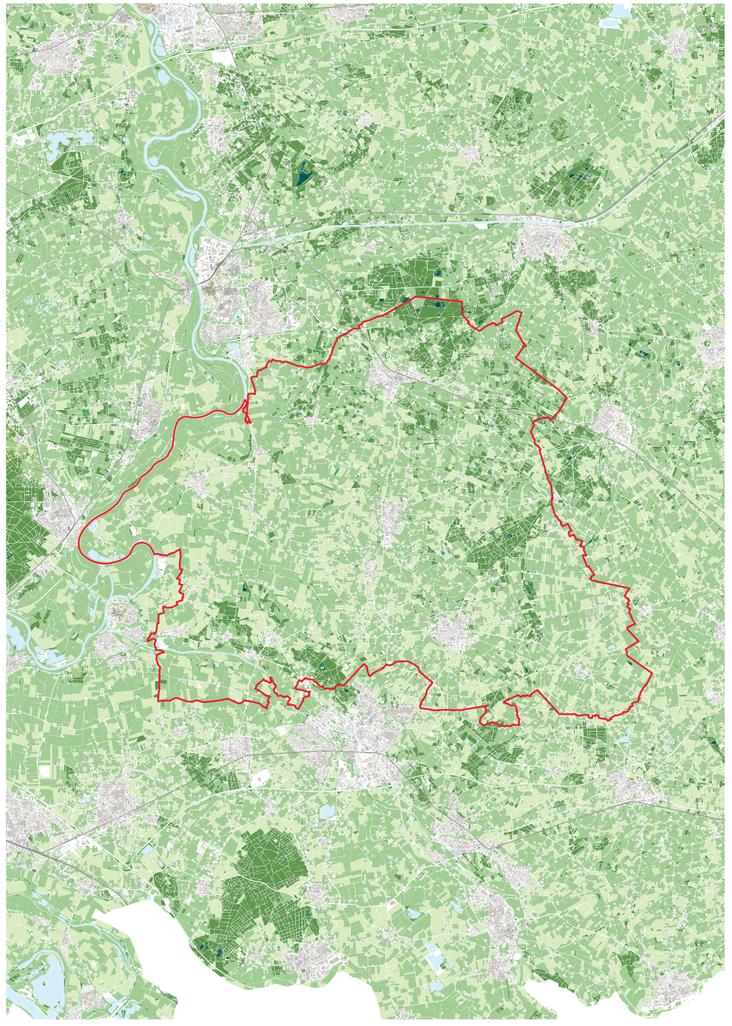
Kan biomassaproductie in Nederland een winstgevend en oogstbaar landschapselement worden?

Landgoed ’t Medler. Via een netwerk van landgoederen in Bronckhorst kan houtoogst als landschapselement ingezet worden.

Rondom de kern van landgoed ’t Medler wordt 1,5 km houtwal aangelegd. Deze wordt geoogst en gebruik als biomassa voor de verwarming van het landgoed.

TYPE PROJECT
ontwerpend onderzoek

TYPE SAMENWERKING
publiek-privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
kavelland

Projectlocatie
Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand
Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950
Spoorwegen
Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 1:100 000 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Eelco Schurer – landgoed ’t Medler
Erik Mol – Gemeente Bronckhorst
Jan Heersche, Niels Hofstra –Hofstra|Heersche landschapsarchitecten

ERFGOED VOL ENERGIE

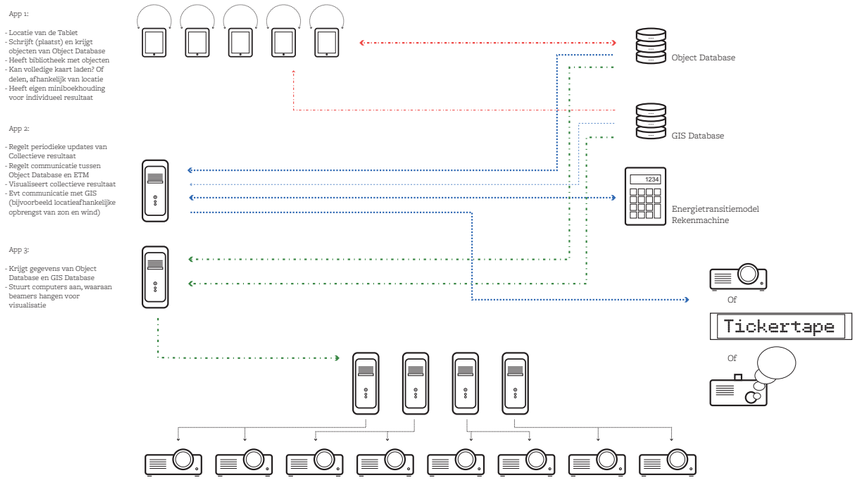
De Achterhoekse gemeente Bronckhorst kent de hoogste dichtheid aan landgoederen van Nederland. Veel van deze landgoederen hebben dezelfde uitdaging om nieuwe verdienmodellen te vinden nu hun bestaande economische grondslag van bosbouw, landbouw en/of fruitteelt terugloopt. Allen hebben zij over het algemeen ook dezelfde, hoge energierekening als het gaat om het verwarmen van de gebouwen. En allen hebben zij over het algemeen de zorg voor een landschap met een hoge dichtheid aan kleinschalige landschapselementen, zoals houtwallen.

Hofstra|Heersche Landschapsarchitecten stelt dat het fijnmazige houtwallenlandschap feitelijk een energielandschap is. Lange tijd waren houtwallen immers de leveranciers van hout om te stoken, hout om te bouwen en hout voor gereedschap. De kwaliteit van dit landschap staat echter onder grote druk. De functie van houtwallen is overgenomen door aardgas en staal. Voortgaande schaalvergroting zet resterende houtwallen nog verder onder druk. Met ontwerpend onderzoek wil Hofstra|Heersche een nieuw type houtwal ontwikkelen: een functionele houtwal die de landbouw een alternatieve bron van inkomsten biedt, een waardevolle bijdrage levert aan het behoud van groen cultuurhistorisch erfgoed en die helpt bij het realiseren van Nederlandse klimaatdoelstellingen.

Het inzetten van houtpallets ter vervanging van kolen in kolencentrales leidt al snel tot een reductie van de CO_2 uitstoot. Het stoken van houtchips kan ook een belangrijke bijdrage leveren aan de duurzame instandhouding van het landgoed. Hiermee kan enerzijds fors bespaard worden op de energiekosten, anderzijds draagt het herstel van bestaande en de aanplant van nieuwe landschapselementen bij aan de instandhouding van het kleinschalige, recreatief aantrekkelijke landschap. Landgoederen zijn de ideale proeftuin voor de ontwikkeling van dit nieuwe type houtwal, vanwege hun sterke binding met het landschap en grote energiebehoefte: vraag en aanbod liggen dicht bij elkaar.

Hofstra|Heersche onderscheidt bij de uitwerking vier stappen. In de eerste plaats gaat het om het bruikbare sortiment en de calorische waarde van het hout. Bruikbare soorten worden, voorzien van een beschrijving en hun kenmerken, gebundeld in een ‘Lexicon’. Daarna wordt uitgezocht welke oogstmethode toegepast kan worden. Met de kennis van soorten en de kennis van oogsten ontwerpen ze de ‘hoogcalorische houtwal’. Samen met landgoed ’t Medler in Vorden en de gemeente Bronckhorst brengen ze de toepassing van deze ‘hoogcalorische houtwal’ voor verschillende doelgroepen in beeld. De realisatie van een echte ‘hoogcalorische houtwal’ op landgoed ’t Medler is de kers op de taart.

Een eventuele schaalsprong van landgoed ’t Medler naar andere landgoederen binnen de gemeente Bronckhorst voor de hand. Het systeem is vervolgens uit te breiden naar de regio Achterhoek als geheel. Uiteindelijk moet het leiden tot een sneeuwbaleffect, waarbij cultuurhistorisch interessant en aantrekkelijk landschap gerevitaliseerd wordt als onderdeel van een verdienmodel. Een verdienmodel waar bovendien ecologie, recreatie en landschap voordeel van hebben.

Mogelijke wijze waarop vanaf tablets de interactieve kaart kan worden aangestuurd.

Bezoekers kunnen schuiven met zonnepanelen en windmolens, direct vanaf een tablet. Zo wordt de impact van de energietransitie zichtbaar op het niveau van hun huis.

TYPE PROJECT
paticipatie

TYPE SAMENWERKING
publiek-privaat

ERFGOED KARAKTERISTIEK
kavelland

Projectlocatie

Bos | Grasland | Akkerland | Heide | Zand

Gebouwen: <1850 | 1850-1950 | >1950

Spoorwegen

Beschermd stads- en dorpsgezicht

SCHAAL
1:1 1:100 000 1:200 000

FASE
voorbereiding | onderzoek | concept ontwikkeling / visie vorming | ontwerp / plan vorming

PROJECTTEAM
Berrie van Elderen – v-eld
Remco Rolvink – Remco Rolvink Spatial Strategies
Boris Hocks, Klasien Visser – Generation Energy
Chael Kruijp – Quintel Intelligence

DAAR BIJ DIE MOLEN

Daar Bij Die Molen wordt de grootste interactieve kaart van Nederland. Op die kaart van ca 50 x 60 meter kan het publiek schuiven met windmolens en zonnepanelen om inzicht te krijgen in, en een bijdrage te kunnen leveren aan, de energieopgave in Nederland.

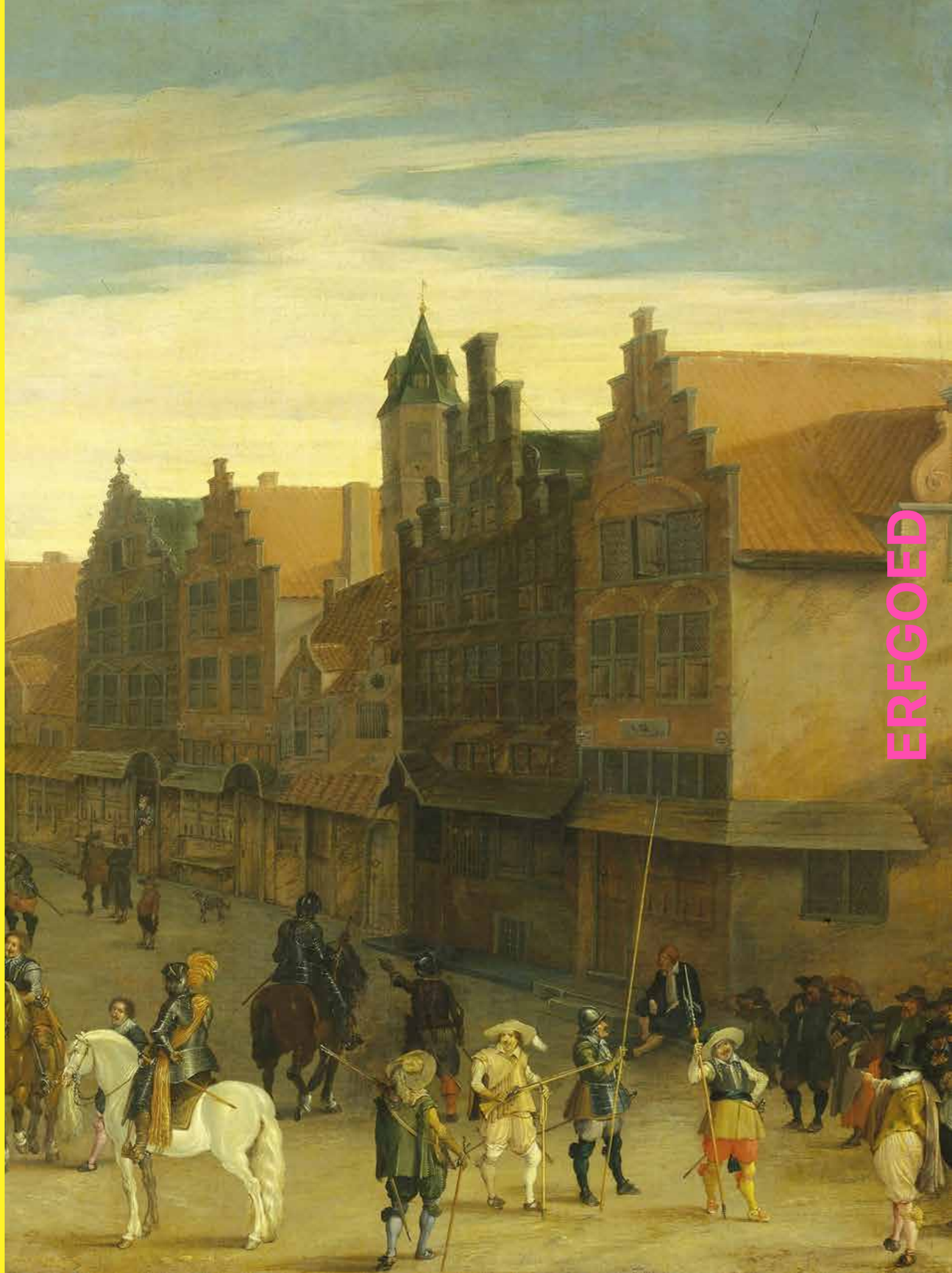
Nederland staat voor een van de meest ingrijpende veranderingen van de afgelopen driehonderd jaar: de overgang van fossiele naar hernieuwbare energie. Deze transitie is nodig om ervoor te zorgen dat klimaatverandering niet al te erg wordt, niet alleen in Nederland, maar wereldwijd. De tijdsdruk is hoog. Om gemaakte afspraken na te komen moeten nu bijvoorbeeld 223 windmolens per jaar worden neergezet tot het jaar 2023. Er is geen echt plan voor deze enorme opgave en realisatie stuit steeds op hetzelfde, hardnekkige publieke verzet en de politiek weet geen weg rond deze hapering.

Ontwerpend onderzoek naar de ruimtelijke impact van de energietransitie op ons Nederlandse landschap bereik de gewone burger niet. De studies blijven binnen kringen van deskundigen en direct betrokkenen en dragen zodoende niet bij aan een brede maatschappelijke discussie, laat staan dat er draagvalk mee wordt gecreëerd. ‘Daar Bij Die Molen’ wil de gewone burger wél bereiken door de enorme impact die de energietransitie zal hebben op lokaal niveau te tonen. Tegelijkertijd wil men mensen bewust maken van het veranderende karakter van het Nederlandse landschap en laten zien dat die veranderingen prachtige landschappen heeft opgeleverd. Tot slot wil ‘Daar Bij De Molen’ ook een podium zijn voor ontwerpers met goede ideeën over de energietransitie en ruimtelijke en landschappelijke kwaliteit.

Begin 2019 wordt in een centraal liggende, goed bereikbare hal, een kaart van heel Nederland geprojecteerd op een schaal van 1:5000. Deze schaal biedt mensen de mogelijkheid om de kaart te lezen op het niveau van hun eigen huis. Verschillende typen van duurzame energieopwekking worden op schaal weergegeven, zodat de bezoekers gevoel krijgen met de omvang van de energietransitie . Met behulp van tablets kunnen groepen mensen windmolens en zonnepanelen verschuiven, ordenen of transformeren in een andere energieopwekker, om zo te proberen de groeiende energievraag op een goede manier in te passen en ruimtelijk te beïnvloeden.

Naast de kaart zal een infowall worden ontwikkeld met informatie over geschiedenis, urgentie en mogelijkheden van de energietransitie. De eerste fase is gericht op het ontwikkelen van de kaart als gereedschap met alle techniek die daarbij hoort. Op een startsymposium wordt de opzet gepresenteerd. Gedurende een jaar kan iedereen de kaart bekijken en beïnvloeden. Al die verschuivingen en transformaties worden verzameld en verkregen data wordt inzichtelijk gemaakt. Met behulp van deze ‘wijsheid van de massa’ ontstaat er inzicht in voorkeursgebieden, beschermingsgebieden, structuren en patronen. Zo wil ‘Daar Bij Die Molen’ begrip, daadkracht en draagvlak op lokaal niveau stimuleren en tegelijkertijd koppelen aan samenhangende visies.

Het afdanken der waardgelders door prins Maurits op de Neude te Utrecht, 31 juli 1618, Pauwels van Hillegaert, 1627

ERFGOED

ERFGOED KARAKTERISTIEK

stedenland waterland kavelland

VAN VERLEDEN, NAAR HEDEN, NAAR TOEKOMST

Tot op heden is de vakwereld vooral zichtbaar bezig geweest op strategisch niveau, waarbij onder andere de publicaties ‘Energie & Ruimte’; ‘Klimaat, Energie, Ruimte’; en ‘IJsselmeergebied’ van groot belang zijn voor het ontwikkelen van het denken rondom dit thema.
Tegelijkertijd houdt de vakwereld zich bezig met de regionale oefeningen (de RES-sen) en veel lokale initiatieven. Hiervan vinden we het bewijs in deze publicatie. Proefondervindelijk, in deze projecten, identificeert de vakwereld de lacunes die er nu op het gebied van de energietransitie zijn, anderzijds toont ze ook de meerwaarde van ontwerpend onderzoek en visieontwikkeling aan.

Alle projecten van het ontwerpprogramma Erfgoed & Ruimte tonen aan dat een positief toekomstverhaal ontstaat door het ontwerpen vanuit kwalitatieve condities, waarbij zorgvuldig wordt gekeken naar hoe en waar de ruimtelijke impact van de energietransitie en klimaatadaptatie passend, met respect voor de leefomgeving en toekomstbestendig wordt ingezet. De extra opgave voor de 16 projecten in deze publicatie was om erfgoed als drager te gebruiken in deze toekomstverhalen. Hierbij zien we dat erfgoed misschien wel de basis van het verhaal richting maatschappij en ook de directe lijn van verleden, naar heden en naar een kwalitatieve leefomgeving van de toekomst vormt.

De projecten tonen aan dat voor het ontwerpen van deze nieuwe toekomst, kennis van het verleden geen struikelblok is, maar juist inspiratie oplevert en de ruggengraat vormt voor een toekomstbestendige ontwikkeling, waarin we, ondanks alle grote veranderingen, onze leefomgeving nog steeds als de onze zullen herkennen en waarderen.

De ontwerpers zijn in staat gebleken door onderzoek naar ontwikkelingsgeschiedenissen nieuwe denkrichtingen voor de toekomst te integreren met sporen uit het verleden. Zo kan herstel van structuren samengaan met nieuwe infrastructuur en bouwwerken die een rijker, schoner en hechter Nederland kunnen realiseren. Dit zijn lessen die we in dit programma voornamelijk op lokaal en regionaal schaalniveau hebben geleerd, maar die onherroepelijk ook hun weerslag kunnen en moeten hebben op bovenregionaal en nationaal schaalniveau. Temeer omdat een dergelijke benadering helpt in de maatschappelijke acceptatie van hetgeen ons te wachten staat, namelijk: ingrijpende veranderingen in onze dagelijkse leefomgeving.

MAATSCHAPPELIJKE VERINNERLIJKING: DE KRACHT VAN VERBEELDING

Een aantal kabinetsperioden geleden is er ontzettend veel ‘gedecentraliseerd’ – het Rijk stootte taken af ten behoeve van provincies en gemeenten. Dit gebeurde op allerhande beleidsterreinen, waaronder ook het ruimtelijke domein en heeft direct te maken met een verandering in ons bestuurlijke klimaat. Decentralisatie met als doel rekenschap af te kunnen leggen aan de samenleving: ‘dichterbij de burger’.

Die burger echter, voelt maar slechts ten dele de urgentie van de klimaatopgave en energietransitie. Regionale en lokale bestuurders staan nu voor de opgave samen met hun burgers (die zich steeds beter zelf weten te informeren) problematiek voor hun streek of stad, op te lossen. Mondige (en vaak hoogopgeleide) burgers en ‘early adopters’ plukken daar de vruchten van en nemen innovaties mee in de transformatie van hun wijken en dorpen. Tegelijkertijd hebben andere burgers om verschillende redenen moeite mee te komen met veranderingen en zien de opgaven voor de toekomst als een ‘ver van hun bed-show’. Hieruit ontstaat een Nimby-houding, waarom moet ik de dupe worden van een verandering en iemand anders niet? Daarnaast ontstaat hiermee het gevaar van een nieuwe kloof tussen ‘haves’ en ‘have nots’ op het gebied van de energietransitie.

Het is noodzakelijk dat de energietransitie maatschappelijk wordt verinnerlijkt, door iedereen en overal. Hiervoor staan alle overheden aan de lat, waarbij het Rijk voorbeeld- en kaderstellend zou moeten zijn voor de lagere overheden. Deze verinnerlijking kan niet zonder verbeelding, ontwerpkracht en een sterk toekomstverhaal, en het leggen van de missing link tussen energietransitie en sociaal-maatschappelijke winst. Ontwerpers kunnen, door middel van het verbeelden van de toekomst, een grote rol spelen in deze maatschappelijke verinnerlijking. Zij kunnen de brug vormen tussen burger en overheid, waarop deze elkaar kunnen vinden in een gezamenlijk beeld.

Veel projecten uit het Ontwerpprogramma Erfgoed & Ruimte (met name van het thema ‘Nieuwe energie voor het landschap’) zijn participatieprojecten waar gebruikers/bewoners, samen worden gebracht met bestuurders/ambtenaren en de ontwerpers als intermediair. De ontwerpers gebruiken hier letterlijk de kracht van de verbeelding om deze verbindende factor te zijn. Door middel van ontwerpend onderzoek, het verbeelden van een mogelijke toekomstige leefomgeving en het gebruiken van deze beelden om met elkaar dilemma’s en keuzes te benoemen, wordt er een gezamenlijke taal ontwikkeld. Die gezamenlijke taal, waarvan we zien dat die op lokale en regionale schaal op veel plekken vorm krijgt – is de nu nog vaak ontbrekende schakel in het landelijke proces omtrent het Klimaatakkoord. Ook op dit niveau ligt er voor de ontwerpende vakwereld een kans om alle verschillende stakeholders bij elkaar te brengen om zo tot een concrete visie en aanpak te komen.

ontwerp: een beschrijving van iets nieuws of een beschrijving van iets bestaands. Een ontwerp is dus een beschrijving (projectie of model) van de (toekomstige) werkelijkheid. Een ontwerp kan bestaan uit bijvoorbeeld een tekst, tekening, patroon of schaalmodel

HET ‘HOE’ OP VERSCHILLENDE SCHAALNIVEAUS

Tot op heden lukt het de ontwerpende vakwereld nog onvoldoende positie te krijgen op het nationale niveau. De vakgemeenschap heeft haar nek uitgestoken, maar is er nog niet genoeg in geslaagd de urgentie over te brengen. Pas bij het concreet beantwoorden van de ‘hoe’ vraag, blijkt vaak de voorwaardelijkheid van de ruimtelijke blik. Daarbij is dit ook een zeer technische aangelegenheid en gaat het deels ook om een ontwerpvaardigheid, in combinatie met financiële, bestuurskundige, procesmatige kunde. Dat vraagt om uitgekiend teamwerk en een proces dat dat mogelijk maakt.

Op lokaal en regionaal schaalniveau, zien we in de 16 projecten dat dit aardig lukt. Tegelijkertijd zijn dit echter vaak nog projecten die in de verkennende fase verkeren en ook nog niet af zijn: het daadwerkelijk beantwoorden van de ‘hoe’ vraag en het komen tot concrete oplossingen met alle partijen, is een punt wat ook in deze projecten vaak nog niet is bereikt. Toch kunnen er wel lessen getrokken worden uit deze lopende lokale en regionale projecten. We zien dat het vertellen van het verhaal, van de urgentie, het startpunt vormt van een proces met meerdere partijen. De ontwerpers zijn bij uitstek degenen die dit verhaal kunnen vertellen. Voor dit ontwerpprogramma lag er een kans voor het oprapen: de link met het verleden en de betekenis hiervan in de toekomst.

Het soort verhalen dat op lokaal en regionaal schaalniveau werkt, moeten ook gevonden en verteld worden op nationaal niveau, zodat ook daar de verbinding tussen het verleden en de toekomst gelegd kan worden en de ontwikkeling van stad en landschap een logisch pad volgen. Zo kunnen we onderbouwd en met verbeelding voortbouwen op de klimaatopgave en deze logisch verbinden met de ontwikkelingslijnen van stad en landschap. Het technische verhaal moet daar uiteraard uit volgen, maar het ‘hoe’ kan alleen goed uitgewerkt worden, als er ook een stevige basis is.

Ook op nationaal niveau kan de ontwerpende vakwereld veel meer haar rol pakken als intermediair tussen verschillende partijen, waarbij ze optreden als verbeelder en vertaler, van wensen, visies, van verleden, heden en toekomst. Want, juist op nationaal niveau is nu een interactief proces tussen de klimaattafels, overheden, de ontwerppraktijk en het maatschappelijk middenveld nodig, zodat er een integraal gedragen beeld over het Nederland van de toekomst ontstaat, waarbij de energietransitie en klimaatadaptatie aanleiding en kans zijn om onze leefomgeving een kwaliteitsslag te geven.

DIRK SIJMONS:

KLIMAATADAPTATIE + ENERGIETRANSITIE = ONTWERP

De context voor de aanpak van ‘grote’ opgaven is ten opzichte van de tweede helft van de 20e eeuw sterk veranderd. Alleen al de versnippering van eigendom maakt de opgaven complexer: landschappen en steden zijn verdeeld over bewoners, ondernemers, beleggers, overheden en grondspeculanten. Veel overheidsorganisaties zijn ten opzichte van de jaren 1980 en ‘90 afgeslankt. Ontwerpactiviteiten worden vaak uitbesteed aan de markt. Een collectief geheugen en daarmee continuïteit in beleid, kan daarmee onder druk komen te staan. Wat betekent dit voor de slagkracht die nu nodig is om ons land te wapenen tegen klimaatverandering?

De omschakeling naar een nieuw evenwicht tussen landschap, energieopwekking en klimaatadaptatie is hét werkgebied van landschapsarchitect Dirk Sijmons. Hij positioneert het denken over erfgoed middenin het speelveld: “Het is belangrijk om te beseffen dat in het Nederland van de 17e eeuw en zelf nog daarna, de term cultureel erfgoed niet bestond. Toen gold hooguit: ‘wat niet in de weg ligt, mag blijven’.” In de 19e eeuw ontbrandde de discussie over een ‘nationale stijl’ voor de architectuur en stedenbouw: “Toen ontstond het idee dat natiestaten zich op hun geschiedenis konden beroepen en ontstond cultureel erfgoed als onderdeel van identiteitsvormende processen, zoals het ontwerp van de leefomgeving.”

Sijmons concludeert dat in de huidige tijd de erfgoedzorg sterk is geïnstitutionaliseerd: “Toen ik in de selectiecommissie voor ICOMOS zat, kreeg ik een bezorgd telefoontje van de burgemeester van de Noordoostpolder, die bang was dat zijn gemeente het UNSECO-stempel zou krijgen. Er was geen draagvlak voor en het ging dus ook niet door.” Volgens Sijmons is het veel productiever als erfgoed zo dicht mogelijk bij ruimtelijke ordening blijft: “De spanning tussen het willen herontwerpen en het behoud van cultureel erfgoed, is in de Nota Belvedère (1999-2009) met het motto ‘behoud door ontwikkeling’ effectief overbrugd. Volgens de gedachte dat we ook in de huidige tijd monumenten voor de toekomst mogen ontwerpen, de tijd hoeft niet stil te blijven staan.”

Nu is er haast nodig is om de klimaatdoelen te halen, waarbij erfgoed mogelijk wel ‘in de weg’ staat. “We zijn begonnen aan een marathon op sprintsnelheid. De verleiding kan ontstaan de zorgvuldigheid uit het oog te verliezen. Terwijl we juist zorgvuldigheid en ontwerp als een zipfile in elkaar moeten persen om zo de versnelling in te duiken.”

Als voorbeeld van een ‘haastklus’ die toch zorgvuldig is doorlopen, noemt Sijmons de dijkversterking in het Rivierengebied: “Na de dijkdoorbraken in 1993 en 1995 waarbij een half miljoen mensen geëvacueerd moest worden, stond Rijkswaterstaat voor een enorme opgave om de waterveiligheid te garanderen. Met een handboek voor ontwerpen aan dijken ontstond een manier om de dijken niet alleen technisch functioneel te maken, maar ook mooi. Daar stonden ook regels in, zoals ‘cultuur gaat boven natuur’. Want natuur kan je op een andere plek opnieuw creëren, maar cultureel erfgoed gaat echt verloren als je het niet opneemt in een plan.”

Sijmons vindt dat ontwerpers zich een ‘liefdevolle’ en ‘betekenisvolle’ houding moeten aanmeten. “Dat betekent ook dat je soms met een voorstel in het landschap ingrijpt, of superponeert.” Sijmons’ eerste advies in zijn rol als rijksadviseur ging al over plaatsing van windturbines. Of het rijk energielandschappen moet aanwijzen, daar is hij nog altijd niet helemaal uit. “Maar je komt er alleen achter als je denkoefeningen in die richting uitvoert. Ik zou bijvoorbeeld de discussie wel aan willen gaan over het plaatsen van windturbines in de inundatiegebieden van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Je behoudt daarmee het open cultuurlandschap, wat je in feite als beschermingsmaatregel zou kunnen zien. Na vijftien jaar trouwe dienst pak je het cadeau uit en zijn de gebieden weer leeg.”

Aan de vraag waar de windmolenparken en zonnevelden moeten komen, gaat een afweging vooraf die moet bepalen hoe de kosten verdeeld worden. Sijmons toont een kaart met netwerken van netbeheerders als Liander, Stedin en Tennet. “Hoe dichterbij een schakelstation, hoe goedkoper het is een zonnepark aan te leggen. Boeren direct naast een schakelstation, noem ik de bingoboeren, die gaan als eerste verdienen aan de verhuur van hun gronden. Terwijl je ook winsten uit zonneparken af kunt romen en via fondsvorming ten goede laten komen aan omwonenden of de moeilijkere locaties.”

Het is de achilleshiel van de energietransitie: zonder gemeenschappelijke afspraken zou de ongelijkheid, en daarmee de frustratie, in de samenleving toe kunnen nemen. In het landelijk gebied is dat goed merkbaar; veel boeren zitten klem: vanwege lage melkprijzen of torenhoge investeringen op nieuwe stallen hangen ze voor hun bedrijfsvoering aan het infuus van de bank. “Ook daarvoor zijn alternatieven”, betoogt Sijmons, terwijl hij een foto toont van een boerenerf waar zonnepanelen op een verhoogde constructie zijn geschroefd. “Duurder, maar het biedt wel mogelijkheden om andere gebiedsdoelstelling, zoals klimaatmaatregelen, te realiseren. Voor een optimale inpassing zouden aan SDE+ subsidie voor zonneparken voorwaarden moeten gelden. De huidige subsidieregeling is zuiver op prijs gericht, helaas.”

Sijmons profileert zich als ‘hands-on’ denker over energie maar deinst er niet voor terug de pijnpunten in het huidige systeem te benoemen. Zijn vuistdikke handboek Landschap & Energie, Ontwerpen voor transitie, is het eerste Nederlandstalige handboek gemaakt voor de transitie naar hernieuwbare energie, waaruit vele regionale studies sindsdien hebben geput. Ondanks die studies zijn sommige regio’s slechts in staat tot minimale ruimtelijke ingrepen en kost het de nodige moeite om soms maar één windmolen te bouwen.

Volgens Sijmons pakken veel provincies de energieopgave aan als een afstreeplijstje waardoor veel plekken buiten beeld verdwijnen. “Dat levert een eindeloze zoektocht op naar een flinterdun draagvlak in lege gebieden, restruimtes en ruimtelijke overhoekjes waar de minste weerstand te verwachten is. Terwijl zelfbewuste regio’s als Goeree-Overflakkee en Ameland aantonen dat door organisatie van onderaf juist veel mogelijk is. Regels van bovenaf zijn daar contraproductief. Maar als je op grote schaal vooruitgang wil boeken, dan helpt het als rijk en regio een ‘handboek der handboeken’ zou maken waar maatregelen in staan waarmee aanvragers gegarandeerd een vergunning krijgen.”

Als voorbeeld noemt Sijmons de ‘blokkendoos’ van wel 600 mogelijke maatregelen waarmee Rijkswaterstaat aan het eind van de vorige eeuw het rivierengebied in trok om de regio’s voor te bereiden op het werk dat aan de dijken moest gebeuren. “Het bood regio’s de kans om te zeggen: wij doen mee, maar alleen als lang gekoesterde ruimtelijke wensen, zoals een buitendijkse jachthaven, aan de rivieropgave gekoppeld wordt. Op basis van deze combinatie van het aangename (gebiedsontwikkeling) en het noodzakelijke (waterveiligheid) is het nationale programma Ruimte voor de Rivier tot zo’n succes uitgegroeid.”

Hoewel de urgentie van de klimaatverandering van Sijmons’ woorden afdruipt, beseft hij ook dat uiteindelijk de tijd zijn werk zal overnemen. ”Ik herinner me dat in het begin van mijn loopbaan hoogspanningsmasten als horizonterreur gezien werden. Maar de tracés van die masten zijn geweldig zorgvuldig ontworpen, het zijn net spoorlijnen die door het landschap snijden. De weerstand was snel weer verdwenen.”

Sijmons beseft dat sommige mensen ongelukkig zijn als er een nieuwe mast of windmolen in hun ‘achtertuin’ gepland wordt. “Maar kijk eens naar Duitsland, waar de ‘Energiewende’ in talloze gebieden en steden opbrengsten heeft gecreëerd voor gemeenschappen. Vergroening en welvaartstijging gaan voor de jongere generatie hand in hand. Zij zijn er al helemaal gewend dat overal windturbines en zonneparken staan en protesteren nauwelijks. Dat zal in Nederland straks niet anders zijn. Mijn generatie, die zich nog verzet tegen de veranderingen in het landschap, sterft uit.”

Nederland neemt maatregelen die het einde van het fossiele tijdperk inluiden. Het kabinet besloot eind maart 2018 de Groningse gaskraan dicht te draaien in 2030. Toch zal het nog enige tijd duren voordat de gaswinning ophoudt: naar schatting zal in 2022 nog 12 miljard m3 worden gewonnen. Dat is in theorie voldoende om alle 7,5 miljoen woningen in Nederland van gas te voorzien, volgens het huidig gebruik. De regering zal met eigenaren van vastgoed, infrastructuur en transportmiddelen, meer moeten doen om de overstap naar gebruik van duurzame warmte en energie te realiseren. Een belangrijk verschil met de winning en distributie van gas, waaraan we sinds een halve eeuw aan gewend zijn geraakt is dat hernieuwbare bronnen zich nadrukkelijk bovengronds manifesteren: in het landschap én in de stad. De omgevingskwaliteit kan hiermee onder druk komen te staan, zoals bijvoorbeeld door het ontstaan van slagschaduwen en het geluid van draaiende windturbines.

In de ervaringen op lokaal niveau ontdekken bestuurders dat hun democratisch gekozen positie als volksvertegenwoordiger ze in staat stelt om onderdeel te zijn van coalities die uit de maatschappij voortkomen. In zo’n proces van co-creatie staan overal in het land lokale helden op. Zij benutten de urgentie van de ambities van ‘Parijs’ in hun zoektocht om meedenkers aan hun zij te krijgen en bouwen voort op lokale en regionale verhalen. Eeuwenoude sporen of landschappelijke structuren leveren daarbij inspiratie voor het ontwerp van nieuwe infrastructuur en installaties die nodig zijn voor een groener evenwicht.

Dirk Sijmons is landschapsarchitect en oprichter van H+N+S landschapsarchitecten. Hij was onder andere Rijksadviseur voor het Landschap (2004-2008) en curator van de Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam 2014 ‘Urban by Nature’. Hij ontwikkelde met IABR 2016-curator Maarten Hajer het concept “2050 – An Energetic Odyssey” dat een systeemsprong verbeeldt door op zeer grote schaal windenergie te oogsten op de Noordzee.

Oost

Hof van Wena

Schie Weg Oostzy

Water na de Hofpoort

De Brug in de Stadt

Het Water genaamt Delfse Vaart

Gemaakte Beurtvaart na d'Schie

De Schievaart

Brug

Remuis des Heeren Staaten na de Groote Vaart

Groote Sluis na de Vlaamse Vaart

gedipte Front van de Oude Poort

Deze Lyn is de midde van de Schieweg van de Hooge Heul af

Lynde

Rynlandse Roeden.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

De Weg na de Brouwery van de Oranje boom

De Groote Vaart na de Binnenste Poort

Cingel na de binnenste Poort

Remeyn

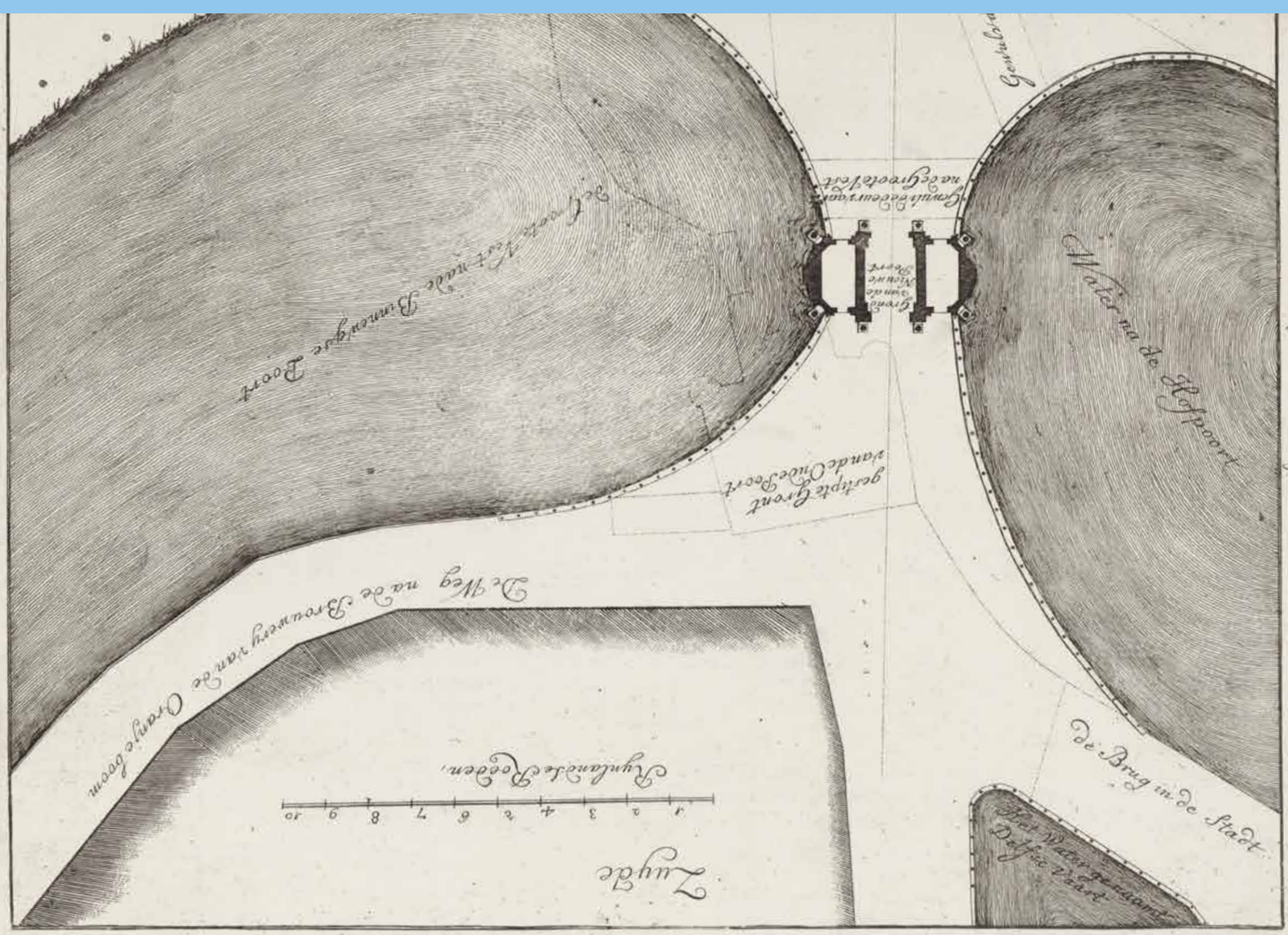
Commissarie

West

PLATTE GRONDT
van een Geprojecteerde
Delfse Poort,
met den aanklevе van dien,
Hammevel, en Verryst. inv.

Plattegrond met een ontwerp voor een nieuwe Delftse Poort te Rotterdam, Auguste Moreau Val, naar Verrijst en Hammevel, 1767 - 1769

70

Zuyde
Rijnlandse Roeden.
De Weg na de Brouwerij van de Oranje Boom
Het Water-gedeelte
Delfse Vaart
De Brug in de Stadt
Water na de Rotpoort

RUIMTE

TYPE PROJECT

gebieds-ontwikkeling

ontwerpend onderzoek

participatie

TYPE SAMENWERKING

publiek

privaat

publiek-privaat

LOKAAL – REGIONAAL – (INTER)NATIONAAL

In deze publicatie zien we een rijke waaier aan projecten die tegelijkertijd voor wat betreft het schaalniveau vrij beperkt zijn: het gros is lokaal, een klein deel beweegt zich op regionaal vlak. De link met het bovenregionale en nationale schaalniveau ontbreekt node, evenals de link met de opgave waaraan we ons in internationaal verband hebben gecommiteerd.
Het goede nieuws is dus: we zijn op veel plekken ontzettend goed bezig, met veel mooie, goede en toekomstbestendige initiatieven. Echter, er zijn ook nog duidelijke makkes. Een daarvan is de link met bestuur en beleid: het gros van de projecten zijn nog in de verkennende dan wel onderzoekende fase, de neerslag in beleid of een omgevingsvisie is vaak nog toekomstmuziek. Ander groot knelpunt is het ontbreken van de koppeling tussen de lokale en regionale aanpakken en de kabinetsaanpak, en dit geldt zowel wat het proces betreft als wat de doelen betreft.
Voor wat betreft het proces ontbreekt het aan een nationaal kader met visie en een proces waarin de lokale en regionale verkenningen een logische plek vinden. En waar ook, noodzakelijk, een proces wordt gecreëerd en gefinancierd waarin ontwerpend onderzoek en kennisuitwisseling een plek krijgen.
Voor wat betreft de doelen, is het nodig dat de nationale doelen een vertaling krijgen naar regionale en daarna lokale doelen. Waarbij rekening gehouden wordt met de draagkracht en de ruimte (in de breedste zin) die de regio's en gemeenten hebben om de transitie een plek te geven. En waarin een proces wordt ingericht waarbij het 'uitruilen' van doelen / middelen tussen betrokken regio's en gemeenten gefaciliteerd wordt.

Waar het Klimaatakkoord zich tot nu toe heeft beperkt tot vijf sectorale tafels met dito afspraken, zien we juist op lokaal en regionaal niveau aan de hand van deze 16 (en nog veel meer) voorbeelden, dat deze sectorale verdeling onmogelijk vol te houden is: we zien dat bij bijna alle projecten meerdere (transformatie)opgaven spelen die niet onder een noemer te vangen zijn. Dat vergt dus, ook op Rijksniveau, een andere benadering dan tot nu toe gekozen. Namelijk, een benadering die ruimte schept voor interactie tussen sectorale tafels, overheden, vakwereld en maatschappij. Dit behoort een essentieel aspect van het Klimaatakkoord te zijn. Integraliteit moet hierbij uitgangspunt zijn. Want, alle concrete voorbeelden tonen ons: het koppelen van de energietransitie aan andere (ruimtelijke) transities is voorwaardelijk voor een kwaliteitsslag in onze leefomgeving.

STURING EN VISIE, EEN NATIONAAL PROGRAMMA

Er is grote behoefte aan sturing en visie vanuit het Rijk. Op lokaal en regionaal gebied gebeurt er al heel veel, maar tegelijkertijd is de energietransitie voor grote groepen uit de samenleving nog geen issue en kan het dat ook niet worden, simpelweg omdat ze daar de middelen niet voor hebben. Verschillende projecten uit het Ontwerpprogramma Erfgoed en Ruimte richten hun pijlen op het betrekken van de burgers, de toekomstige gebruikers en inwoners van de projectlocaties, maar dit moet breder en gestructureerder aangepakt worden om echt impact te hebben.

Daarnaast liggen veel kansen bij het bedrijfsleven, maar precies dat vraagt betrouwbaarheid en ook investeringen in de voorwaardelijke infrastructuur die niet op de schouders van provincies / regio's (alleen) kunnen rusten. Hiervoor is een nationaal kader echt noodzakelijk. Sterker nog – er is niet alleen een nationale visie nodig, maar ook grensoverschrijdende, internationale samenwerking.
De regio's zijn goed in staat hun werk te doen; ze weten wat er speelt in de regio en kunnen daarbij goede afwegingen maken. Daarin kan ook het experiment worden gevonden.
Het Rijk moet vooral een duidelijk doel stellen en helderheid geven over de uitgangspunten. Daarnaast moet het Rijk ook wat doen aan de 'red-tape' van bijvoorbeeld de provincie.

Tegelijkertijd zijn de regio's niet in staat een landsdekkend plan te maken waarmee de klimaatdoelen worden behaald. De energietransitie vraagt bij uitstek om grensoverschrijdende oplossingen, op alle schalen – precies waar veel lokale en regionale initiatieven stranden – het Rijk moet daarbij kader scheppend en faciliterend zijn. Om de energietransitie goed ruimtelijk te realiseren op alle schaalniveaus – (inter-)nationaal, regionaal en lokaal – is een nationaal programma nodig. Dit nationaal programma moet voorzien in een aanpak van alle overheden waarbij tussen Rijk en regio ruimte intermediair is en het geheel versterkt. Zodat de lokale en regionale initiatieven ingebed zijn en ondersteund worden door een nationaal kader, proces en financiering. Het behoud of zelfs verbetering van ruimtelijke kwaliteit en maatschappelijk draagvlak moeten het uitgangspunt zijn. Een dergelijke context en proces impliceren ook dat er sturende / ordenende principes worden benoemd en bestuurlijke afstemming wordt georganiseerd, zodat oplossingen niet tegen de grens van bestuurlijke eenheid aan de rafelranden worden geprojecteerd.

Daarbij komt, de afspraken over de energietransitie moeten niet alleen gaan over wat nu kan, maar ook over een stappenplan voor de realisatie tot 2050. Waarbij vanaf de stip op de horizon wordt teruggeredeneerd met mijlpalen tot een concrete aanpak vanaf het nu. Dit vergt een richtinggevende visie van het Rijk en het geld om dit programma uit te werken.

EEN RIJKE TRADITIE

De energietransitie in combinatie met klimaatadaptatie zullen van grote impact zijn op hoe onze toekomstige leefomgeving eruitziet. Het is niet overdreven te zeggen dat we voor een grote verbouwing staan. Nederland heeft een rijke traditie van ruimtelijke transitieprocessen in intergouvernementele context, vaak ingegeven door urgente opgaven. We hebben legio voorbeelden waarbij een dergelijke aanpak is ingezet. Denk aan de Deltawerken; de stadsvernieuwing, met taken en budgetten van jaar tot jaar en een aanjagend parlement; de Vinex, met vastgesteld meerjarig budget per woning; de ruilverkavelingen; Ruimte voor de Rivier; en het Deltaprogramma. Interessant is steeds dat op een bepaald moment overeenstemming ontstaat over doelbereik, vaak na veel omzwervingen, en vervolgens over de weg erheen.

De vraag is of en waar we nu staan in dat proces met betrekking tot de klimaatakkoorden: past deze opgave in de serie (soms existentiële) opgaven die in Nederland met vereende kracht zijn aangepakt in de afgelopen eeuw- en en die een fantastisch en welvarend land hebben voortgebracht? De klimaatopgave plus de energieopgave leidt haast wel tot een onontkoombaar positief antwoord. De vraag is wel hoe…want de verhoudingen zijn nadrukkelijk anders dan 400, 50 of zelfs 20 jaar geleden.

Kenmerkend voor vergelijkbare nationale programma's op dit soort processen, is dat de urgentie doorleefd is; dat er een helder doel is in de tijd; dat er inzicht is in oplossingsrichtingen; dat er ruimte is voor decentrale uitwerking en oplossingen; en daarin ruimte voor decentrale meekoppeling. Daarnaast is er altijd een programma en programmabureau dat nationaal en regionaal met elkaar verbindt; vindt de besluitvorming projecten of programma plaats in het parlement, met behoud van bevoegdheden voor andere overheden. En, last but not least: is er budget voor onderzoek, planvormingsproces en implementatie. Want: in de uitvoering van de nationale programma's is niet alleen veiligheid en welvaart als doel gesteld, maar ook aantrekkelijkheid in de vorm van ruimtelijke kwaliteit.

Deze publicatie, KEER, laat zien hoe we die ruimtelijke kwaliteit op lokaal en regionaal niveau, met behoud en zelfs beter gebruik van erfgoed, ook voor de grote nieuwe transformatieopgaven kunnen aanpakken. De uitdaging is om de lessen die we uit deze vingeroefeningen, die ook nog work-in-progress zijn, op het hogere schaalniveau inzetten zodat we in heel Nederland de grote transformatieopgaven waar we voor staan op een goede manier realiseren. Erfgoed, in dit ontwerpprogramma drager van alle projecten, kan ook op deze schaal een van de dragers van de transitie zijn, waarmee een logische lijn vanuit het verleden naar de toekomst gelegd kan worden.

governance: handeling of de wijze van besturen, gerelateerd aan beslissingen die verwachtingen bepalen, macht verlenen of prestaties verifiëren.

JOOST SCHRIJNEN:

KLIMAATADAPTATIE + ENERGIETRANSITIE = GOVERNANCE

Honderden, misschien wel duizenden lokale initiatieven heeft Nederland nodig om een nieuw duurzaam energetisch en klimaatadaptief evenwicht te bereiken. Maar haalt Nederland met deze optelsom van kleine en middelgrote projecten ook de nationale klimaatdoelen? Stedebouwkundige Joost Schrijnen heeft als geen ander verstand van het organiseren van de aanpak van een nationale opgave met grote ruimtelijke impact. “Neem een nationaal programma als Ruimte voor de Rivier, waarin regionale initiatieven gekoppeld zijn aan een nationaal overzicht dat gericht is op het behalen van een concreet en meetbaar doel: waterveiligheid. Als je daar met elkaar aan werkt, dan weet je allemaal waar je voor aan de lat staat. Zo moet het nu ook met de energie- en klimaatdoelen.”

Zo ver zijn we momenteel nog lang niet, legt Schrijnen uit: “De grondspeculatie is weer helemaal losgebarsten. Grondeigenaren zoals boeren worden aan de lopende band benaderd of ze hun land niet als zonnepark willen verhuren. Het rendement is veel hoger dan uienteelt, dus kleuren de velden nu één voor één donkerblauw. De plaatsing hangt nu vooral af van de plek van het schakelstation, hoe dichterbij hoe goedkoper. Nog los van het feit dat het elektriciteitsnet dat helemaal niet aan kan. Dat noem ik geen ruimtelijke afweging, integendeel. Het is hapsnap, volgens de weg van de minste weerstand.”

Schrijnen presenteerde samen met een groep ruimtelijk professionals op 3 juli het ‘pleidooi 2050’ aan Ed Nijpels, voorzitter van de Borgingscommissie van het Energieakkoord namens de Sociaal Economische Raad (SER). “Opvallend aan het Energieakkoord is dat de woorden ‘ruimte’ of ‘landschap’ er wel in voorkomen, maar dat het cyclisch denken en sturend vermogen van de ruimtelijke ordening en ontwerp eerder als een proces beletsel dan als een conditie “sine qua non” worden gezien. De vakgemeenschap roept daarom in het pleidooi de minister op om een stap verder vooruit te denken dan het omschrijven van het eerste doel: reductie van de helft van de CO_2-uitstoot. Er is parallel hieraan een andere denklijn nodig om de lange termijn klimaatdoelen te behalen: daarvoor is een nationale strategie noodzakelijk.”

Daar kan je volgens Schrijnen niet vroeg genoeg mee beginnen: “Het duurde wel twintig jaar na de eerste studies voordat er een nationaal programma Ruimte voor de Rivier kwam. Het programma combineerde ruimtelijke kwaliteit met waterveiligheid en heeft zo’n tien jaar uitstekend gefunctioneerd. Ik kan ook andere voorbeelden noemen van nationale ruimtelijke opgaven zoals de stadsvernieuwing in de jaren 1970 en ’80. Of de Vinex (Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra), het nationale plan voor woonwijken waarin verstedelijking, leefbaarheid en mobiliteit samen kwamen.”

In de decennia na de Tweede Wereldoorlog werkten veel ontwerpers in overheidsdienst, zoals bij de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Rijkswaterstaat of Staatsbosbeheer. In de laatste paar decennia ontwikkelde zich gespecialiseerde ontwerpbureaus, die voor de Nederlandse overheid bleven werken, maar daarnaast hun ontwerpervaring in het buitenland toepassen. “Nederland is een traditie opgebouwd van een intelligent opererend land dat regionale kennis met nationale doelen verbindt. Dat is ook internationaal erg van waarde gebleken, kijk bijvoorbeeld naar de grote Nederlandse inbreng in het Rebuild by Design-programma, dat in reactie op de orkaan Sandy (2014) is opgesteld.”

Alle voorbeelden van nationale programma’s die Schrijnen noemt hebben onmiskenbaar een effect op het landschap en de stad. De vakgemeenschap van ontwerpers maakte de opgaven eerst voorstelbaar met ontwerpend onderzoek. En daardoor werd de opgave vaak opnieuw en helderder gedefinieerd. Die kans biedt het huidige Klimaatakkoord waar in verschillende sectorale tafels wordt gewerkt, ook: “Aan de klimaattafel over de industrie heeft stedenbouwkundige Marco Vermeulen laten zien dat er een nieuw warmtenetwerk nodig is, dat verbindingen legt tussen de industrie en andere functies. Infrastructuur voor duurzame energie en warmte gaan in deze eeuw voor een nieuw ordenend principe zorgen vergelijkbaar met de manier waarop (spoor)wegen het land ordenen. Of hoe beatwoord je de vraag hoe je de energie van zee bij Chemelot in Zuid-Limburg krijgt. Via een energie corridor van 200km lang en 200m breed dwars door verstedelijkt Brabant?

Als we voortbouwen op deze traditie van ontwerpend onderzoek, waarom is er dan nu een pleidooi nodig? Schrijnen signaleert een belangrijk verschil tussen opgaven voor energietransitie en klimaatadaptatie en de voorgaande nationale programma’s. “Die waren ingebed in de traditionele legenda van ruimtelijke ordening: rood, groen, grijs en blauw”. De nieuwe onderwerpen snijden daar dwars doorheen en gaan nieuwe relaties aan waar we nog aan moeten wennen. Daarom moeten we oefenen op deze opgaven met vakgenoten.”

Schrijnen was jaren programmadirecteur van het Deltaprogramma Zuidwestelijke Delta en organiseerde daar al die jaren onderzoek ateliers om de opgave beter te begrijpen. Tegelijkertijd deed hij ervaring op met het werken op regionaal én nationaal tegelijk: “Vier jaar lang spraken de regiodirecteuren elke week met elkaar in Den Haag over alle regio’s in het Deltaprogramma om te zien of het landelijk paste. Dat was altijd een feest, je hebt het gevoel dat je samen de wereld aan het uitvinden bent! Bij die intensieve vorm van samenwerken haalden we elke week een aantal knappe koppen erbij. De planbureaus en verschillende universiteiten hadden een wetenschappelijk programma dat ons van kennis voorzag. Dat hebben we voor de energietransitie en opgave voor klimaatadaptatie ook nodig.”

Niet alleen ontwerpers en wetenschappers hebben een plek in de intensieve samenwerking, betoogt Schrijnen: “Ook bestuurders en ambtenaren uit het hele land moeten meedraaien, je moet elkaar regelmatig tegenkomen.” Op de vraag of de komst van de Omgevingswet hierbij als stimulans gaat werken, is Schrijnen niet overtuigd. “Dat is niet meer dan een wet, die schrijft niet voor hoe het moet, maar laat de invulling aan overheden om hun strategie in te bepalen.”

Een regio als Goeree-Overflakkee manifesteert zichzelf als koploper en is al bijna energieneutraal. “Die regionale inzichten moet je verzilveren en zo mogelijk kopiëren. Maar elke gemeente of provincie moet ook zelf door dat proces heen gaan, samen met ontwerpers, aannemers, boeren, et cetera. Alleen op die manier krijgt iedereen de opgave tussen de oren. Maar met de optelsom van regio’s komen we er nog niet. De stad heeft het ommeland simpelweg nodig. De steden kunnen ook zelf aan de slag: bijvoorbeeld met het isoleren en verduurzamen van woningen.”

Schrijnen verwerkte in het Pleidooi 2050 de lessen uit de verschillende nationale programma’s als randvoorwaarden voor succes bij de nieuwe opgaven.

Dat zijn:
- een verinnerlijkte urgentie
- een helder doel in de tijd
- inzicht in oplossingsrichtingen
- ruimte voor decentrale uitwerking en oplossingen met daarin ruimte voor decentrale meekoppeling
- programma en programmabureau dat nationaal en regionaal verbindt
- besluitvorming projecten of programma in parlement, met behoud bevoegdheden
- budget voor onderzoek, planvormingsproces en implementatie

De door Schrijnen aangeduide verinnerlijking staat niet voor niets bovenaan zijn lijstje. Zowel op het vlak van klimaatadaptatie als de energietransitie geldt dat ‘klein beginnen’ de gestelde doelen ook mentaal dichterbij brengt. Ingrepen waar we vandaag mee aan de slag kunnen en kunnen uitbouwen naar verenigingen of cooperaties die lokale effecten kunnen opschalen. Maar de optelsom van al die maatregelen is nog niet voldoende om de nationale doelen volledig te realiseren.

Het aflopen van Schrijnen’s ‘checklist’ zal niet automatisch tot succesvolle resultaten leiden, maar geldt als denkkader. Het 20e-eeuwse Nederlandse planningsapparaat en de daarin beoefende governance hoeft daarbij niet bij het grofvuil te worden gezet; het kan juist de noodzakelijke balans organiseren om de ‘duizenden bloemen die bloeien’ in landschappen en steden door heel Nederland de juiste plek te geven. Want als deze lokale initiatieven en maatregelen op nationaal niveau elkaar nergens middenin ontmoeten, dan zou het geheel net zo makkelijk als een plumpudding in elkaar kunnen zakken.

Joost Schrijnen (1947) is stedebouwkundige. Hij was betrokken bij verschillende nationaal geleide ruimtelijke programma’s waaronder als programmadirecteur Zuidwestelijke Delta in het kader van het Deltaprogramma (2008-2012), directeur Structuurvisie Almere 2030 (2007-2008) en directeur Ruimte en Mobiliteit bij de provincie Zuid Holland (2002-2007). Tussen 1992 en 2001 was hij lid van de directie van de Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting Rotterdam.

Rembrandt van Rijn. De molen, 1641

NAWOORD

KEERpunt

Nederland kent een zeer rijke traditie op het gebied van ruimtelijke ordening die zijn oorsprong grotendeels vindt in de hechte relatie met het ons omringende water. Als gevolg van diverse transities en schoksgewijze veranderingen, zijn binnen die relatie continu innovatieve oplossingen bedacht en ontworpen. Kijk naar de Kinderdijk, de inpoldering van de Zuiderzee, de omvangrijke Deltawerken en het samenwerkingsprogramma ‘Ruimte voor de Rivier’, dat heeft geleid tot een veiliger én aantrekkelijker rivierengebied in Nederland. Ontwerpers hebben hierin een cruciale rol gespeeld omdat zij twee kwaliteiten bezitten die helpen bij het oplossen van grote maatschappelijke vraagstukken: verbindingskracht en verbeeldingskracht. Ontwerpers kunnen creativiteit en kennis combineren met een analyse én zijn in staat om die te verbeelden tot een aantrekkelijk, innovatief en toekomstbestendig Nederland.
Maar ons cultuurlandschap is nooit af is en juist dit gegeven vormde de grote drijfveer binnen het Erfgoed & Ruimte Ontwerpprogramma dat het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie de afgelopen twee jaar met veel bezieling in opdracht van de ministeries van OCW en BZK en in nauwe samenwerking met de RCE heeft uitgevoerd. Wij hebben met dit programma een impuls willen geven aan de kennisontwikkeling op het gebied van klimaatadaptatie en energietransitie in relatie tot ons erfgoed in de schaarse ruimte van Nederland.

Nieuwe tijden vragen naar onze mening om nieuwe oplossingen. Klimaatverandering is zonder twijfel de grootste en meest complexe uitdaging voor de komende decennia. Het belang om ons gedrag aan te passen is nog nooit eerder zo voelbaar geweest. Steeds langere periodes van droogte en hitte wisselen af met korte periodes van extreme neerslag, met alle gevolgen van dien. Om hier antwoorden op te formuleren zullen wij onze CO_2 uitstoot moeten terugdringen door bijvoorbeeld op duurzame energiebronnen over te stappen. Ook moeten wij onze leefomgeving, zeker in de steden, meer klimaatadaptief inrichten. Beide opgaven hebben een enorme ruimtelijke en maatschappelijke impact, die zorgvuldig moet worden vormgegeven.

Door ontwerpkracht op specifieke casestudies in te zetten zijn binnen dit Erfgoed & Ruimte Ontwerpprogramma inspirerende voorbeelden ontwikkeld, die direct effect hebben gehad. Zo blijkt uit een tussentijdse evaluatie, die in het kader van dit programma door een onafhankelijk adviesbureau is uitgevoerd, dat er een groeiend besef is onder bestuurders dat erfgoed niet los van de klimaat en energie uitdagingen kan worden gezien. Dat klinkt onbeduidend maar is zeer significant voor hoe we wereldwijd deze problematiek (moeten) aanpakken.

De 16 door ons ondersteunde projecten tonen ieder aan hoe op basis van de identiteit en de geschiedenis van een plek een nieuwe betekenislaag aan de stedelijke en landschappelijke leefomgeving kan worden toegevoegd. Tegelijkertijd maken deze 16 projecten de urgente klimaat en energie uitdaging tastbaar. Dat is uitermate belangrijk want de transities die voor ons liggen zijn zo groot en complex dat ze alleen met meerdere partijen, stap voor stap, iteratief maar vastberaden worden uitgevoerd.

Dit vraagt om een duidelijke visie, een heldere governance structuur en een rijke uitvoeringsstrategie op nationaal niveau. Hoewel in de NOVI, de Nationale Omgevingsvisie, aandacht wordt besteed aan de ruimtelijke consequenties van klimaatverandering, is het onduidelijk hoe deze in provinciale en gemeentelijke omgevingsvisies zullen landen, en hoe hier op regionaal en lokaal schaalniveau, samen met stakeholders, uitvoering aan wordt gegeven. Laat staan internationaal.

Ik sluit dit nawoord dan ook af met een vurig pleidooi om tot één nieuw integraal nationaal programma op het gebied van energietransitie en klimaatadaptatie te komen, waarin een holistische aanpak en ontwerpkracht centrale waarden zijn. Dat zo’n programma al snel grensoverschrijdend wordt en Nederland internationaal (weer) op de kaart zet, spreekt voor zich.

Syb Groeneveld
directeur bestuurder
Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

COLOFON

Deze publicatie is tot stand gekomen in opdracht van Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

We hebben ons best gedaan om auteursinformatie van de gebruikte illustraties en foto's te achterhalen en te vermelden.

Rotterdam, 2018

PROJECTTEAM & SAMENSTELLING

PROJECTLEIDING, PRODUCTIE EN COÖRDINATIE
Vereniging Deltametropool

TEKST KEER, INTERVIEWS DIRK SIJMONS EN JOOST SCHRIJNEN
Teun van den Ende

PROJECTTEKSTEN
Joep Klabbers

TEKSTEN CONTEXT, ONTWERP EN GOVERNANCE
Yvonne Rijpers

GRAFISCH ONTWERP
75B

DRUK
Drukkerij Tripiti, Rotterdam

PAPIER
Algro Design, 350 g/m²
Fluweel, 100 g/m²

TEAM VERENIGING DELTAMETROPOOL
Yvonne Rijpers, Arjan Smits, Ana Luisa Moura, David Dooghe, Paul Gerretsen

TEAM STIMULERINGSFONDS CREATIEVE INDUSTRIE
Maarten Tas, Dominique Geelen, Anneloes van der Leun

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

stimuleringsfonds creatieve industrie

vereniging delta metropool

OVER

STIMULERINGSFONDS CREATIEVE INDUSTRIE
Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie is het rijkscultuurfonds voor architectuur, vormgeving en digitale cultuur. Door het inhoudelijk en financieel ondersteunen van ontwerpers, makers en instellingen in de creatieve industrie levert het fonds een wezenlijke bijdrage aan de kwaliteit van de professionele ontwerppraktijk. Vanuit een cultureel vertrekpunt maakt het fonds bovendien crossovers mogelijk naar het maatschappelijke en economische domein. Interdisciplinaire maakprocessen zijn daarbij cruciaal en die faciliteren wij voor makers binnen de subsidieregelingen en binnen de programma's die het fonds voor de ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), Buitenlandse Zaken (BZ) en Binnenlandse Zaken (BZK) uitvoert.

RIJKSDIENST CULTUREEL ERFGOED
De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is een onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. De RCE werkt onder de rechtstreekse verantwoordelijkheid van de minister en voert wet- en regelgeving en erfgoedbeleid uit dat het ministerie samen met de dienst ontwikkelt.
De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed houdt zich bezig met vier vakgebieden: monumenten, archeologie, cultuurlandschap en collecties.

MINISTERIE VAN BINNENLANDSE ZAKEN
Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties staat voor een sterke democratie, een slagvaardig openbaar bestuur en een innovatieve overheid waar inwoners uit het hele Koninkrijk op kunnen vertrouwen. Nu en in de toekomst. Als één overheid zorgen we samen met medeoverheden dat mensen in hun dagelijks leven ervaren dat het beter gaat. Dat zij prettig kunnen wonen in betaalbare, veilige en energiezuinige woningen in een buurt waar iedereen meetelt en meedoet.

VERENIGING DELTAMETROPOOL
Vereniging Deltametropool is een onafhankelijk netwerk van personen en organisaties en heeft als missie: het stimuleren van een duurzame metropolitane ontwikkeling van Nederland en van Nederlandse stedelijke regio's, in een internationaal perspectief.

Al sinds het Jaar van de Ruimte (2014) houdt Vereniging Deltametropool zich bezig met de energietransitie – een van de grote ruimtelijke transitieopgaven waar ons land nu voor staat. Naast input voor de NOVI via verschillende kanalen (IPO en G4, Wij Maken Nederland) heeft deze betrokkenheid geresulteerd in de publicatie 'Energie & Ruimte – een nationaal perspectief', waarin onder regie en coördinatie van Vereniging Deltametropool door de vooraanstaande ontwerpbureaus op het gebied van de energiestransitie is onderzocht of we de klimaatdoelen van 2030 kunnen halen en wat de ruimtelijke impact hiervan zou zijn. Het antwoord is: Ja, we kunnen de doelen halen en dit heeft ontzettend grote ruimtelijke implicaties. In de publicatie wordt een mogelijk nationaal perspectief geschetst waaruit dit blijkt.

Om een gevoel te krijgen voor de effectiviteit hiervan en het resultaat ten opzicht van de nationale klimaatdoelen, heeft Vereniging Deltametropool ook de regionale verkenningen voor de energietransitie die nu gedaan worden in kaart gebracht. Het resultaat is enerzijds positief, anderzijds alarmerend: er gebeurt al ontzettend veel op een goede, duurzame manier, echter, de som der delen vormt bij lange na geen antwoord op de gestelde doelen. Na dit geconstateerd te hebben, heeft Vereniging Deltametropool het initiatief genomen tot 'pleidooi 2050' waarin ze, bij monde van een gerespecteerd deel van de ruimtelijke vakwereld en enkele bestuurders, oproept tot een nationaal programma Energie & Ruimte. Dit pleidooi is op 3 juli j.l. tijdens de IABR aangeboden aan Ed Nijpels, voorzitter van het Klimaatakkoord.

TEUN VAN DEN ENDE
Teun van den Ende (1982) schrijft, onderzoekt en voedt het debat over de transformatie van stad en landschap. Hij werkt daarbij samen met experts van uiteenlopende vakgebieden. Teun werkt zelfstandig o.a. bij het College van Rijksadviseurs, het Rotterdamse online magazine Vers Beton en de Commissie Ruimtelijke Kwaliteit Eindhoven.

JOEP KLABBERS
Joep Klabbers (1969) is architect en tevens initiator, oprichter en ideeëigenaar van het succesvolle festival Rotterdamse Dakendagen. Hiermee won hij in 2015 de Golden Pinnacle Award for best new festival in de categorie kleine festivals. Eerder organiseerde hij samen met ArchiGuides, AIR en AFFR de dakenroute Poems From A Rooftop en produceerde hij de dakenroute voor Werelds Oude Westen. Met zijn bureau zoarchitecten richt hij zich op de opgaven van de bestaande stad. Hij schrijft op onregelmatige basis voor Vers Beton, het online tijdschrift voor de harddenkende Rotterdammer.

DIRK SIJMONS
Dirk Sijmons (1949) landschapsarchitect, senior consultant, studeerde architectuur en planning aan de TU Delft. In 1990 was hij een van de drie oprichters van H + N + S Landscape-architects. Van 1994-2010 was Sijmons bestuursvoorzitter van OASE, het wetenschappelijk, onafhankelijk tijdschrift over architectuurtheorie.

In 2002 ontving Dirk Sijmons de Rotterdam-Maaskantprijs voor zijn bijdrage aan de landschapstheorie en zijn rol in het nationale debat. Voor deze gelegenheid werd zijn boek 'Landkaartmos' uitgegeven. Andere boeken van Sijmons zijn 'Oorden van Onthouding' (1998, over natuur en design), '= Landschap' (1998, over landschapsontwerp op regionale schaal) en 'Een plan dat werkt' (2006, over beleid en ontwerp).

Sijmons werd benoemd tot Rijksbouwmeester van Nederland voor de periode 2004-2008. Zijn publicatie 'Greetings from Europe', een boek over Leisure & Landscape in Europa is het resultaat van een Europees initiatief dat hij als staatsadviseur heeft genomen. Sijmons ontving de prestigieuze Edgar Doncker-prijs voor zijn bijdrage aan de Nederlandse cultuur in 2007. In 2008 werd hij benoemd tot hoogleraar Environmental Design aan de TUDelft. Vanaf oktober 2011 werd Sijmons aangesteld als voorzitter van Landscape Architecture aan dezelfde universiteit. Hij was curator van IABR - 2014 Urban by Nature.

JOOST SCHRIJNEN
Joost Schrijnen (1947) is stedenbouwkundige, afgestudeerd aan de TU Delft (1973). Hij is RO management consultant met zijn eigen adviesbureau "Ruimte voor Ontwikkeling" sinds 2012. In 2016/7 verkenner draagvlak voor de toekomst Rotterdam the Hague Airport en in 2015/7 voorzitter van het O(ontwerp)-team, namens het ministerie van Infrastructuur en Milieu. Als adviseur werkt Schrijnen o.a aan de toekomst van de Vlaamse Kust, en aan de samenhang tussen mobiliteit en ruimte in stedelijke netwerken in Nederland.

Schrijnen was onder andere programmadirecteur voor de Zuidwestelijke Delta in het kader van het Deltaprogramma (2008-2012), directeur Structuurvisie Almere 2030 (2007-2008), directeur Ruimte en Mobiliteit bij de provincie Zuid Holland (2002-2007) en lid van de directie van de Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting Rotterdam (1992-2001). Daarnaast was hij hoogleraar Stedenbouwkundig ontwerpen Stad en Regio en praktijk hoogleraar Strategie en Planning aan de faculteit Bouwkunde TUDelft (2003-2012).

Halfweg, André-Pierre Lamoth, 1988 - 1990 PI

ЯЛЕК